

נְשָׁלָם

מחקרים בתולדות ארץ-ישראל ויישובה היהודי

ספר שמיני

העורך: יוסף הקר

אזרי

יד יצחק בן צבי • ירושלים תשס"ט

"כי אנשים אחים אנחנו": בין חכמי שאלוניקי לצפת

יוסף הקר

ידיעותינו על קשריהם וזיקותיהם של יהודי האמפריה העות'מאנית לארץ-ישראל ולתושביה היהודים ברבע הראשון של המאה השבע-עשרה, אינן מרובות. כך הוא גם בכל הנוגע לקשריהם וזיקותיהם של בני קהילת צפת עם קהילות האמפריה. עיקר המידע שבידינו על קשרים עם קהילות הגולה טמון באיגרות אשר ראו אור ובספרות הרבנית של התקופה. האיגרות הבולטות שנשתמרו מתקופה זו הם שרידי התכתבויות עם קהילות ואישים באיטליה, וכן מכתביו של ר' שלמה שלומיל מצפת¹ למזרח ולמרכז אירופה, והתכתבותן של קהילות צפת, ירושלים וחברון עם בני משפחת קאנשינו באלג'יר.² אולם עד כה לא נמצאה חליפת מכתבים בין אישים, משפחות או קהילות, מן האמפריה העות'מאנית לבין יהודי ארץ-ישראל בראשית המאה השבע-עשרה, ואף לא חליפת מכתבים מארץ-ישראל, מצפת או מירושלים,³ למרכזי האמפריה, להוציא מספר מועט של איגרות שד"רים.⁴

עניין רב יש אפוא בקבוצת האיגרות הנדפסת להלן, שהיא יחידה מסוגה,

- 1 מכתביו נדפסו אצל: ר' יוסף דילמדיגו, תעלמות חכמה, באסל [הנאו] שפ"ט, דפים לז, א-ג, ב ("כתבי שבח יקר וגדולת הארי זל"); ש' אסף, "איגרות מצפת", קבץ על יד, ס"ח, ג (יג), [ת"ש], עמ' קטו-קלג; ד' תמר, מחקרים בתולדות היהודים בארץ ישראל ובאיטליה, ירושלים תש"ל, עמ' 138-140.
- 2 אסף, (לעיל, הערה 1), עמ' קלד-קמב; מ' רוזן, "קהלת אלג'יר-מרכז לאיסוף כספי ארץ-ישראל בצפון-אפריקה במאה הי"ז", מיכאל, ה (תשל"ח), עמ' רמג-רנא; מ' אורפלי, "מזכרת יוחסין לבית קאנשינו מאוראן", אסופות, ב (תשמ"ח), עמ' שמה-שנח; מ' בניהו, "איגרות ירושלים מפנקסיה של משפחת קנשינו בוואהרן", אסופות, ח (תשנ"ד), עמ' רסג-רצה.
- 3 אך ראה: מ' רוזן, הקהילה היהודית בירושלים במאה הי"ז, תל-אביב תשמ"ה, עמ' 297-562. קובץ איגרות מירושלים, שזמנן (להוציא איגרות בודדות) מן הרבע השני של המאה השבע-עשרה ואילך. פרטי זיהוי אישים, מקומות, תאריכים וכד', נמחקו לרוב מן המקור. וראה השגותיו של מ' בניהו, אשר פרסם איגרות נוספות מאותו מקור ("המקורות החשובים לתולדותיה של ירושלים בימי הגזירות של י' פרוח", אסופות, ז [תשנ"ג], עמ' שג-שעט).
- 4 על מצב המקורות בתחום זה ראה: י' בן-נאה, איסתנבול, עמ' 69-70 והערה 9; י' הקר,

והכוללת שלוש-עשרה איגרות אשר נכתבו בין השנים שס"ב–ש"פ בשאלוניקי ובסביבותיה על ידי ר' יצחק לבית-הלוי ובנו ר' שלמה לבית-הלוי, שניים מחכמיה הנודעים של קהילת שאלוניקי, בסוף המאה השש-עשרה ובמחצית הראשונה של המאה השבע-עשרה.⁵ האיגרות כוללות התכתבות עם אישים בארץ-ישראל בנושאים מגוונים, וכן המלצות לעולים אליה ופניות לאישים וקהילות לסיוע למען יהודי ארץ-ישראל שנקלעו למצוקה. מקורן של האיגרות הוא במחברת ההתכתבות של ר' יצחק ור' שלמה הכלולה בבתב"ד,⁶ המכיל גם איגרות ומסמכים של אישים וקהילות אחרות. במחברת שנאספה, וכנראה גם הועתקה, על ידי ר' שלמה לבית-הלוי, מצויות למעלה מתשעים איגרות.⁷ אני עתיד לפרסמן בתוך חיבור הכולל אוסף מקיף של תעודות ומכתבים הקשורים במשפחת בית-הלוי בשאלוניקי במאות השש-עשרה והשבע-עשרה, מכתבי-יד ומסמכים רבים.⁸ להשלמת התמונה של זיקת המשפחה לארץ-ישראל, צורפה איגרת נוספת שנשלחה מארץ-ישראל לר' שלמה, אחר מות אביו, בין שנת שפ"א לשנת שצ"ג.⁹ רוב האיגרות הנדפסות להלן נכתבו על ידי ר' שלמה לבית-הלוי:

"יוונים' נקבצים אלי צפת במאה השש-עשרה. פרק בתולדות התמיכה ביהודי ארץ-ישראל ובאירגונם העצמי", שלם, ז (תשס"ב), עמ' 136–137, 139, 141–142.

5 על משפחת בית הלוי בשאלוניקי ועל בניה המפורסמים ראה: *Encyclopaedia Judaica*, vol. 11, Jerusalem 1971, coll. 75–76, 82–83, 86–87. וראה גם להלן איגרות: א, הערה 1; יא, הערה 12; יב–יג; יד, הערה 1. על מעמדה של המשפחה ואישיה אפשר ללמוד מאיגרת יד, אף כי איגרת זו אינה נקייה מחנופה. על ר' שלמה לבית-הלוי "הזקן", ראה: י' הקר, "ישראל בגויים בתאורו של ר' שלמה לבית הלוי משאלוניקי", ציון, לד (תשכ"ט), עמ' 43–89; הנ"ל, "היאוש מן הגאולה והתקווה המשיחית בכתבי ר' שלמה לבית הלוי משאלוניקי", תרביץ, לט (תש"ל), עמ' 195–213.

6 כ"י קויפמן, KA 586/1, סרט 15013 במתכ"ע בהס"ל. כתב-היד דהוי ובלתי קריא במקומות רבים, והנני מודה לאקדמיה ההונגרית למדעים בבודפשט על שאפשרה לי לעיין במקור והרשתה לי לפרסמו.

7 שלוש-עשרה איגרות מתוך מחברת ההתכתבות נדפסות להלן, לפי סדר הופעתן בכתב-היד המקורי, שהוא סדר כרונולוגי. כיום יש בכתב-היד ספרור כפול: הספרור הישן-באותיות, והחדש-בספרות. דפי הכרך כולו נכרכו בערבוביה בסדר עוקב של ספרות, אשר שיבש את הסדר הכרונולוגי ואשר קטע לפרקים גם את הטכסט, על כן נרשמו בכל האיגרות הנדפסות להלן, מספרי העמודים באותיות ובספרות כאחת.

8 החיבור: "בית-הלוי: משפחה פורטוגאלית בשאלוניקי": איגרות ותעודות", נמצא בהכנה. עד כה לא הגיע אלינו אוסף דומה מאישיות או משפחה כלשהי באמפריה העות'מאנית מן המאות השש-עשרה והשבע-עשרה, וזאת בניגוד למצב המחקר ביהדות איטליה (אוספי האיגרות בההדרת י' בוקסנבוים) או ביהדות מרכז אירופה (למשל האוספים בההדרתו של ב' וואכשטיין), בימי הביניים ובראשית העת החדשה.

9 ראה איגרת יד, הערה 1.

מהן שכתב משם עצמו (א, ו, ז, ט) ומהן שחיבר בשם אחרים (ב-ה, ח), ומיעוטן נתחברו על ידי אביו (י-יג), ואפשר שגם בהן שלח את ירו.¹⁰

א. חכמים ואישים משאלוניקי בצפת במאה השש-עשרה

התופעה הבולטת ביותר בצרור מכתבים זה היא הזיקה האמיצה וההיכרות הקרובה בין החכמים בני משפחת בית-הלוי בשאלוניקי לבין אישים בולטים מבין חכמי צפת ומשפחותיהם. תמונה זו מצטרפת יפה אל מידע הקיים בידינו, על זיקתם ומעברם של חכמים משאלוניקי לארץ-ישראל בכלל ולצפת בפרט, במאה השש-עשרה. אולם עד כה לא נעשה ניסיון בספרות המחקר לרכז מידע זה, לבררו ולבחון את מקומן ואת חלקן של שאלוניקי וחכמיה בעיצובה של קהילת צפת וחכמיה.

בחינת תולדותיהם של אישים מרכזיים בצפת מזה, והידיעות על הגירת חכמים לארץ-ישראל מזה, מראה שקיים תהליך בלתי פוסק של עליית חכמים ואישים בולטים משאלוניקי לצפת במאה השש-עשרה. הגל הראשון של עליית חכמים לארץ-ישראל, שהדיו הגיעו אלינו, אירע בשנת רס"ד (בלומר, הרבה לפני כיבושה של ארץ-ישראל בידי העות'מאנים). ר' לוי בן חביב מספר שחכמי ארץ-ישראל פנו לחכמי שאלוניקי לשמוע דעתם על זמנה של שנת השמיטה. ר' לוי לא נכנס בעובי הקורה, אולם יותר מאוחר, "ויהי כהיום הזה העיר השם יחידי סגולה מקהלותינו לשים לדרך פעמיהם, ציון ישאלו דרך הנה פניהם ומכללם החכם המעולה ה"ר יוסף אבודרהם יצ"ו".¹¹ עלייה זו שהיו בה מספר חכמים,¹² שימשה אות לבאות. שניים מן החכמים היותר בולטים בארץ-ישראל ובצפת במאה השש-עשרה, שהיו מיוצאי שאלוניקי, עלו אליה בעשור שלאחר מכן: ר' לוי בן

10 תודתי נתונה למכון לחקר יהדות שאלוניקי בתל-אביב ולמר אהרן רוסו ז"ל; לקרן על שם אברהם ואידה ברוך באוניברסיטה העברית, ולקרנות המכון למדעי היהדות והפקולטה למדעי הרוח באוניברסיטה העברית, על הסיוע שהעניקו לי במהלך המחקר על איגרות אלה. כן נתונה התורה למר יואל מרציאנו שסייע עמי בהתקנת ההערות לאיגרות ובבדיקתן.

11 הציטוט על פי כ"י בהס"ל בירושלים, Heb.28°6549, דף 223א, והשווה לשאלות ותשובות, רלב"ח, ונציה שב"ה, דף רמח, ב-רמט, א. (ההדגשה שלי-י.ה.). על עלייה זו ראה: י' הקר, "לדמותם של יהודי ספרד בסוף המאה החמש-עשרה", ספונות, ס"ח, ב (יז) (תשמ"ג), עמ' 42-44, 69-70, 90-92 (שם, עמ' 42-43 - דברי רלב"ח על פי הנוסח הנדפס).

12 לכל הפחות ר' יוסף אבודרהם ור' יוסף גארסון (ראה שם, עמ' 42 ואילך), ובוודאי היו ביניהם חכמים נוספים שהגיעו לארץ-ישראל באותה תקופה (ראה רשימתם שם, עמ' 69-70 וכן מ' בניהו, "תעודה מן הדור הראשון של מגורשי ספרד בצפת", ספר אסף, ירושלים תשי"ג, עמ' 109-125). וראה להלן בסעיף ג. גם ר' אברהם ב"ר אליעזר הלוי שהה בשאלוניקי סמוך לשנת רס"ח ועלה לארץ-ישראל סביב שנת רע"ד. ראה י' הקר, "רקעה ומשמעותה של 'מגילת סתרים' לאברהם ב"ר אליעזר הלוי", בכרך זה.

חביב שהיה בירושלים בבר בשנת רע"ד,¹³ והמבי"ט-ר' משה מטראני,¹⁴ שעלה לצפת ברע"ח או לכל המאוחר בשנת רפ"א, ושימש בה מרביץ תורה מרפ"ה עד ש"מ.¹⁵ ואף שהדעת נותנת שגם לאחר כיבושה של ארץ-ישראל נתעוררו רבים לעלות אליה משאלוניקי, לפי שעה אין בידינו ראיות לכך, אולם הגיעו אלינו הדים להתרגשות ולהתעוררות הציבורית שהכיבושים העות'מאניים במזרח גרמו בשאלוניקי כבר בשנת 1514.¹⁶

לעומת זאת, ר' שלמה ב"ר שם טוב עתיה, אשר ערך רשימה מקיפה של חכמים באמפריה העות'מאנית ובאיטליה על פי מקומות מושבותיהם, ייחד פיסקה מיוחדת לחכמים משאלוניקי שעלו לארץ-ישראל. הוא אינו מציין תאריכים לעלייתם ופיסקה זו היא חריגה ויוצאת דופן ברשימה, המאורגנת כולה סביב מקום מושבם של החכמים. הוא לא עשה כן לגבי אף מרכז יהודי

13 ראה: א' דוד, "לתולדות חכמים בירושלים במאה השש-עשרה", שלם, ה (תשמ"ז), עמ' 240, 243; ח"ז דימיטרובסקי, "פרשה עלומה ביחסי ר' יצחק שולאל ור' יעקב בירב", שלם, ו (תשנ"ב), עמ' 117-118 והערה 205. עם פטירת אביו שב לשאלוניקי והוציא לאור את ספר עין יעקב, כרך ב, אחר כך עלה לצפת ולירושלים. בשנת רפ"ה לערך היה בצפת (ראה: ח"ז דימיטרובסקי, "בית מדרשו של רבי יעקב בירב בצפת", ספונות, ז [תשכ"ג], עמ' מה-מח) ורק לאחר מכן עבר לירושלים.

14 נכדו, ר' משה מטראני, הקדמה לספר צפנת פענח, ונציה ת"ח, כתב: "...כי מחכמי קאשטילי"א אשר יצאו ראשונה באו... שני בני היצהר... אהרן מטראני ז"ל... אחיו החכם המרומם כממר"ר [כמהר"ר] יוסף מטראני אביו של הרב זקני אדוני משה ז"ל אשר נולד לו בשנת סר"ה קנאת אפרים בעיר שלוניקי יע"א... בא לעיר אנדרינופלי ויצק מים על יד דודו [ר' אהרן] ובהיותו כבן י"ח שנים עלה לארץ הצבי צפת תוב"ב...". לכאורה, לפי מסורת זו עלה המבי"ט לצפת כשהיה בן י"ח, בשנת רע"ח, כלומר סמוך לאחר כיבוש הארץ על ידי העות'מאנים. וראה להלן בהערה 27. אולם, המבי"ט עצמו מספר ש"בימי חורפי מקדמוני משנת הרפ"א הייתי מן הראשונים לכל דבר שבקדושת ארץ-ישראל בצפת תוב"ב נדרשתי לאשר שאלוני...". (ר' משה מטראני, שאלות ותשובות, חלק שני, ב, ונציה ש"צ, סי' מח). אפשר אפוא שעלה רק סמוך לרפ"א.

15 על אישים נוספים שעלו בשנים אלה ראה להלן בסעיף ג. ואכמ"ל.

16 אך ראה להלן הערה 27. עדויות אלו הגיעו אלינו מכתביהם של אישים שישבו מחוץ לאמפריה. על התנהגותם של יהודי שאלוניקי לאחר ניצחונם של העות'מאנים על הפרסים כתב מנחם אולדנדורף: "ולזכרון טוב לבאים אחרינו שסוף שנת ער"ד [קרב Çaldıran - 23.8.1514] כבש התוגר בל מדינת פרס ומדי, בבל ושושן, בך כתב לי בני י"צ, ושאר מקומות. ובחזרתו מן המלחמה דבר המלך ודתו מגיע שמחה וששון עשו יהודי' וישמעלים באותו חג הסוכות ער"ה [24.9.1514], לא נשמע שמחה כמותה. נכתב לי מב"ן ז"ל מסלוניק[ה]. ז' מרחשון ער"ה. וע"פ השמועה שמעתי שהחריב שושן הבירה לגמרי במלחמה זו". הובא אצל א' קופפר, "מנחם אלדענדארפס אויטאביאגראפישע פארצייכענונגען און נאטיצן אין א העברעישן כתב יד", די גאלדענע קייט, 58 (1967), עמ' 223 והערה 42. תיאור מלחמת העות'מאנים בפרסים, ראה אצל אליהו קפשאל, סדר אליהו זוטא (מהד' א' שמואלביץ, ש' סימונסון, מ' בניהו), א, ירושלים תשל"ו, עמ' 283-297; יוסף הכהן, דברי הימים למלכי צרפת ומלבי בית אוטומאן התוגר, סביונטה שי"ד, דפים קמג, ב-קמו, א.

אחר באמפריה העות'מאנית ובאיטליה. אין זאת אלא, שביקש להדגיש תופעה ייחודית לשאלוניקי, שרבים מחכמיה היגרו לארץ-ישראל. וזו לשונו:¹⁷

ואלה אשר הלכו משלוניקי לארץ ישראל. החכם רבי אברהם שלום, והחכם אחי ר' שמואל עתיה, והחכם רבי שלמה גיריליו [כנראה צ"ל: סיריליו], והחכם רבי שמואל מטראנא, והחכם רבי יצחק מר חיים, והחכם רבי שלמה אלקביץ, והחכם רבי יוסף קארו.

כיוון שספרו נדפס בשנת ש"ט ברור שקבוצת חכמים זו עלתה משלוניקי לארץ-ישראל לפני אמצע המאה השש-עשרה. בעוד שתאריך עלייתם של ר' שלמה אלקביץ ור' יוסף קארו ידוע (ר' שלמה אלקביץ עזב את שלוניקי ברצ"ד ועלה לצפת בסביבת רצ"ו;¹⁸ ר' יוסף קארו עלה לצפת בשנת רצ"ו, כנראה מאדריאנופול, אך ישב בשלוניקי תקופות מספר קודם לכן¹⁹), שנת עלייתם של יתר האישים ברשימה אינה ידועה. בהשערה סבירה ניתן לשער שר' שלמה סיריליו עלה לצפת גם כן באותן שנים,²⁰ וכך גם ר' שמואל עתיה – אחי הכותב, אשר עמד בקשרים עם ר' יוסף קארו ועם המבי"ט בצפת.²¹ לעומת זאת, אין אנו יודעים דבר על ר' שמואל מטראני (קרוב משפחה של המבי"ט?) ועל ר' יצחק מר חיים.²² רבי אברהם שלום, הנזכר כאן ראשון, היה לאחד מחשובי החכמים בצפת משנות הארבעים של המאה השש-עשרה ואילך, ונכדו הוא אחד מחכמי צפת אתם מתכתבים בני משפחת בית-הלוי, ואפשר מאד שהוא עלה שנים אחדות

- 17 בהקדמה לפירושו לספר תחלים, ונציה ש"ט.
  - 18 ראה מ' פכטר, מצפונות צפת, ירושלים תשנ"ד, עמ' 18–22.
  - 19 ראה רי"צ ורבלובסקי, ר' יוסף קארו – בעל הלכה ומקובל, ירושלים תשנ"ו, עמ' 95–99, 118–123 (ספקותיו לגבי שהייתו של ר"י קארו בשלוניקי, המבוססים על השערה דחוקה של מ' בניהו [שחזר בו מאז], מוגזמים).
  - 20 ראה ע' סמואל, "ראשון פרשני הירושלמי. קווים לדמותו ולפועלו של ר' שלמה סיריליו, ממגורשי ספרד", פעמים, 49 (תשנ"ב), עמ' 32–36.
  - 21 ראה ר' משה מטראני, שאלות ותשובות, ח"א, ונציה שפ"ט, סי' עח; ר' יוסף קארו, אבקת ריכל, שאלוניקי תקנ"א, סי' קנב; ל"א פלדמן, "תשובת רבנו שמואל ב"ר שם טוב עטייא בענין נזירות שמשון", סיני, פד (תשל"ט), עמ' ט–כא.
  - 22 חכם זה ודאי אינו המקובל הידוע מיוצאי ספרד שישב בירושלים כבר בשנת רס"ג, אחר שהייה בת מספר שנים בנאפולי. ר' יצחק מר חיים שייך לדור הראשון של המגורשים שעלו לארץ-ישראל ואין ראייה לשהייתו בשלוניקי. ככל הנראה עלה לארץ-ישראל מאיטליה. וראה עליו: י' הקר, "קבוצת איגרות על גירוש היהודים מספרד ומסיציליה ועל גורל המגורשים", פרקים בתולדות החברה היהודית... מוקדשים לפרופסור יעקב כץ..., ירושלים תש"מ, עמ' ע והערה 36, עז–עח, ובהערה 78, שם; י' יודלוב, "תעודה בדבר מכירת ספרי אינקונבולה בנאפולי במאה החמש-עשרה", אסופות, י (תשנ"ז), עמ' עז והערה 26.
- חכם בשם יצחק מר חיים נזכר אצל סמברי בין חכמי צפת במאה השבע-עשרה, ואחר בשם זה בין חכמי מצרים במאה השש-עשרה. ראה סמברי, דברי יוסף, עמ' 367.

לפני ר' שלמה אלקבץ ור' יוסף קארו.²³ נמצא שבצד הגל הראשון של העולים, והעלייה של מספר חכמים משאלוניקי לארץ-ישראל, ובפרט לצפת, בעשור השני והשלישי, היה גל נוסף של חכמים עולים משאלוניקי בשנות השלושים של המאה. גל זה אפשר שהיה מונע על ידי התעוררות משיחית. וזכר לדבר, הן בדברים מפורשים שכתבו בני חבורתו של ר' שלמה אלקבץ²⁴ והן בעדות בנו של ר' נפתלי הירץ טריויש. האב מספר: "שנת רצ"א בא אלי מכתב מבני יקירי הר"ר אליעזר טריויש יצ"ו אשר העתיק כתבי קדש הובאו מקאפ"ו²⁵ לק' בודקו ומשם קרקוב, אשר בני הנ"ל דר שם, ע"ד [על דבר] הגאולה כי התחילה. וכבר החילו בני ברית עם קדש ירושלים עד שלוניקי תקנו תעניות ותשובה בה"ב בכל שבוע וסדרו בכל קהל וקהל לפחות עדה מנין אחת להתפלל. גם הנשים ישפכו לבם בצום..."²⁶ גל זה מתועד על ידי ר' שלמה עתיה,²⁷ אשר בגלל היקפו והאישים שעלו, ייחד לו סעיף מיוחד בתיאור חכמי התקופה.

23 עליו ועל בני המשפחה ומעמדם בשאלוניקי ובצפת ראה להלן, הערה 67 ואיגרת יא, במבוא ובגוף האיגרת.

24 ראה לעיל, הערות 18–19.

25 ואולי צ"ל: קורפו.

26 ר' נפתלי הירץ טריויש, סידור, טיהינגן ש"ב, קונטרס ר, דף א (תחנן, בתפילת שחרית). ויש שקשרו התעוררות משיחית זו עם פעילותו של ר' שלמה מלכו (ראה י"א קלוזנר, "לתנועתו של שלמה מלכו", קרית ספר, טו (תרצ"ט), עמ' 391–392), ואם כן הוא, יש בזה כדי להסביר את יחסו המיוחד של ר' יוסף קארו לשלמה מלכו. ואבמ"ל. ואולי יש כאן הד ל"משמרות" שתוקנו בירושלים ולאחר מכן בשינויים בצפת. וראה מ' אידל, "על משמרות ומשיחיות בירושלים במאות הט"ז–הי"ז", שלם, ה (תשמ"ז), עמ' 83–94, ובפרט עמ' 85 והערה 11 ואילך, עמ' 86 והערה 17 ואילך.

27 אחרי כיבוש הארץ בידי העות'מאנים ב־1516 נתגברה העלייה לצפת בפרט ולא־רץ־ישראל בכלל, כשהארץ הפכה להיות חלק מן האמפריה, הנסיעה נהייתה בטוחה יותר, והשלטון־שלטון אחד (ראה למשל מהרשד"ם, שאלות ותשובות, אה"ע, שאלוניקי שנ"ד, סי' רטו: "...שבזמן הזה אנו רואים רבים הולכי'ם לא"י] ואחר שהכל תחת ממשלת אדוננו המלך תוגרמה הסכנה אינה כל כך..."). והשווה לדברי המבי"ט (שאלות ותשובות, ח"ב, ונציה ש"צ, סי' ריו: "...כי בכל מלכות עוט'מאן יר"ה מאבילונה עד ארץ־ישראל ומשאר מקומות של רומילו ונטולי [Rumelia, Anatolia] גם כן עד ארץ־ישראל הכל מלכות אחד וברוב הזמנים כל הדרכים משם לארץ ישראל הולכים ובאים שיירות, ויכולים בעל ואשתו לכוף זה את זה לעלות... ואפילו ממלכות למלכות כמו מוניציא וכל איטליא כשיש שלום בין המלכיות... ואפילו מסוף המערב לנוא אמון [אלכסנדריה]... בזמן הזה שרוב אותם ארצות של מערב הן של מלכות עוטמאן של המלך האדיר שולטאן סלים יר"א [ירחמהו אל. ואולי צ"ל: יר"ה – ירום הודו. כנראה סלים II, ששלט בין השנים 1566–1574 – י.ה.] לעולם הולכים ובאים". אולם, לפי שעה אין לנו עדויות מפורשות על כך. וראה לעיל הערה 16, ולהלן, הערה 77. כמובן, העולים לא הגיעו רק משאלוניקי. כך דרך משל ר' ישראל די קוריאל, שהיה איש אדריאנופול, והפך להיות החבר השלישי בהרכב בית הדין לערעורים בצפת לצד ר' יוסף קארו והמבי"ט, עלה בשנים אלה לצפת. ראה להלן, איגרת ה, במבוא ובגוף האיגרת.

הכול ידעו שבצפת נתקבץ ציבור גדול של יהודים משאלוניקי כבר לפני אמצע המאה השש-עשרה. ר' שמואל די מדינה מספר באחת מתשובותיו:²⁸

שכפי הנשמע ברוב המקומות אשר הם תחת ממשלת המל' [ך] יר"ה במקום שיש יהודים – אין עושים נפיחה. ובמו שנשמע מצפת תוב"ב אשר יש בה יהודים לרוב... שהר' הגדול מהר"ר יעקב בירב זצ"ל מיהה ביד ההכ' [ם] השלם כמהר"ר שלמה שריליו שרצה לנהוג נפיחה בא"י. ולא עלה בידו, אף על פי שיש שם קהל גדול מאנשי העיר הזאת שלוניקי יע"א.

כלומר, לא רק חכמים מרובים מהגרים לצפת אלא יש בה ציבור גדול של יוצאי שאלוניקי וזאת בימי חייו של ר' יעקב בירב, אשר נפטר בשנת 1541. מן התיאור כאן עולה גם שחכמים, מהגרים משאלוניקי, ביקשו ליישם מנהגים והלכות שנהגו בשאלוניקי גם בצפת, מקום מושבם החדש. כך יש להבין לדעתי גם את המחלוקת העזה שפרצה בין חכמי צפת לר' יהודה אבירלין, אשכנזי שעלה משאלוניקי, בשאלת פטור תלמידי החכמים ממס בצפת בשנת שכ"ח. ר' יהודה, איש אמיד ולימים מקורב לחוגו של האר"י, ניסה לכפות תשלומי מס על חכמי העיר, כשנתמנה לעמוד בראש הנהגת החירות של העיר, שמנתה עשרים ותשעה ממונים. הוא ניסה לשנות ובחלקו אף הצליח, את סדרי המיסוי ולהנהיג בצפת את הכללים שנהגו בשאלוניקי ובמקומות אחרים באמפריה.²⁹ כלומר, חכמים ואישים משאלוניקי ביקשו לשנות את סדרי החיים בצפת ולהתאימם למקום מוצאם ובכך לפתור סוגיות שדרשו פתרון, ברבע השני והשלישי של המאה השש-עשרה.

ב. משפחת בית-הלוי, ר' יוסף קארו וחכמי צפת

מן הראוי גם להדגיש שבין חכמי צפת יוצאי שאלוניקי וסביבותיה, לבין חכמי שאלוניקי ושועיה התנהלה התכתבות ענפה ונשמרו קשרים אמיצים. כך דרך משל הגיע אלינו שריד מהתכתבות של ר' יוסף קארו עם דודו של ר' שלמה לבית-הלוי הזקן. באיגרת ששלח ר' יוסף קארו מצפת בשנת שי"א הוא מבקש

28 ר' שמואל די מדינה, שאלות ותשובות, יו"ד, שאלוניקי שנ"ד, סי' מב. וראה להלן, חערה 77.

29 ראה י' הקר, "אין פורענות באה לעולם אלא בשביל עמי הארץ וכו'", שלם, ד (תשמ"ד), עמ' 63–117. לדעתי אין לקבל את סברתו של י' תא-שמע (הלכה, מנהג ומציאות באשכנז, 1000–1350, ירושלים תשנ"ו, עמ' 228–240, ובפרט עמ' 238–240) שסיבת המחלוקת נעוצה באשכנזיותו של יהודה אבירלין, ובכך שחכמי צפת לא הכירו את מסורת הלימוד, הנוהג והפסיקה האשכנזית. אדרבה, ר' יוסף קארו עצמו היה נשוי לאישה ממשפחה של חכמים אשכנזים, בצפת הייתה קהילה אשכנזית נכבדה וחכמים ידועים מאשכנז, ובישיבות ארץ-ישראל למדו חכמים אשכנזים בצוותא עם חכמים יוצאי ספרד, ואכמ"ל.

עזרה וסיוע מר' יעקב לבית-הלוי לתלמוד תורה של צפת ולהוצאה לאור של חיבוריו. באיגרת מצויה פרישת שלום לד' יצחק, אבי ר' שלמה, משועי העיר.³⁰ קשרים אלה נמשכו גם אחר-בך. בשנדפס ספר השלחן ערוך אורח חיים ויורה דעה בשאלוניקי שב"ה, בדפוס יוסף יעבץ, ר' שלמה לבית הלוי הוא זה שכתב בנראה את השירים בשבח הספר, בטור אורח חיים (דף קיז,ב) וגם בטור יורה דעה (דף קב,ב). הקשרים שלהם עם ר' יוסף קארו היו אמיצים גם לפני כן. כשנתגלעה מחלוקת בין חכמי שאלוניקי בשאלת הכשרתה של דבוקת הריאה בלי נפיחה, פנה ר' שלמה לר' יוסף קארו וביקש את חוות דעתו. רבו של ר' שלמה, ר' יוסף נ' לב, היה מעורב במחלוקת, אולם באותה העת ר' שלמה היה עדיין חכם צעיר, שלא שימש במשרה כלשהי בעיר, ואף-על-פי בן פנה לר' יוסף קארו. באיגרתו הנמלצת והארוכה, כתב בין השאר:

ואעשה כן גם אני להטריח כת"ר [כבוד תורתו], הן עוד היום גדול, באגרותי. ואם כולם אוגרות ומסוכסכות. ושלום מאת האדון אדוני אבי [יצחק לבית הלוי], צורי אחסה בו יצ"ו, שלום רב כמשפט לאוהבי שמך...".³¹

נראה אפוא שהיה קשר מתמשך בעניינים שונים בין ר' יוסף קארו למשפחת בית-הלוי בשאלוניקי, ובפרט עם ר' יצחק, שהיה אחד מגדולי עשירי היהודים בעיר, ועם בנו שלמה העתיד להתמנות למרביץ תורה בשניים מקהלי העיר: אבורא ופרובאנס. אין פלא אפוא בדבר ש"משמשו" של ר' יוסף קארו, ר' מרדכי, פונה לר' יצחק, בנו של ר' שלמה לבית-הלוי, בבקשה לסייע לו באיסוף כספים, שנים רבות לאחר פטירת ר' יוסף קארו.³²

התכתבותה של משפחת בית-הלוי יכולה לשמש ראיה לקשרים המתמשכים בין חכמים ואישים שהכירו זה את זה בשאלוניקי ובבלקאן היכרות אישית, ומשעלו חלקם לצפת, המשיכו שני הצדדים בקשרים אלה, וכן עשו גם צאצאיהם.

30 "לגביר הנבון והנעלה לשם ולתהלה איש חיל רב פעלים בה"ר יצחק לבית הלוי אחיק יצ"ו רוב שלום. בי לרוב תשואות המולות גדולות שבחיו אשר אזני תשמענה, דבקה נפשי אחריו, והנני מזומן לכל אשר יצוה". דוד פיפאנו, הקדמת שו"ת עין משפט לר' אברהם לבית הלוי, שאלוניקי תרנ"ז.

31 ראה ר' יוסף קארו, שו"ת אבקת רוכל, שאלוניקי תקנ"א, סי' רי.

32 ראה להלן, איגרת י. לקשרי משפחת ר' יוסף קארו לשאלוניקי בסוף המאה השש-עשרה ובמאה השבע-עשרה ראה תשובות ר' יוסף קארו לאבן העזר שנדפסו על-ידי ר' יהודה קארו בשנת שני"ח בשאלוניקי (על ר' יהודה, ראה: בניהו, יוסף בחירי, עמ' של-שלא); קונפורטי, קורא הדורות, דף לה, ב: "...ואני הכותב בהיותי בעיר מולדתי שאלוניקי יום אחד בהיותינו החברים בישיבה והיה שם הרב החסיד כמה"ר ידידיא קארו ז"ל בן החכם במה"ר יאודה קארו ז"ל בן של הרב הגדול מהר"י קארו ז"ל... ספר לנו...".

איגרותיהם של ר' יצחק לבית-הלוי לר' משה די קוריא³³ ולר' אברהם שלום³⁴ ושל ר' שלמה לר' משה סאגיש³⁵ משמשות עדות להיכרות קרובה ואינטימית עם מכותביהן. בחלק מן המקרים יש היכרות של אבות המשפחה משני הצדדים³⁶ ובחלקם ההיכרות היא של הדור השני והשלישי, בראשית המאה השבע-עשרה. באיגרות מודגש מאד הייחוס המשפחתי והשלשלת הארובה של לימוד התורה במשפחה,³⁷ והן רוויות לא רק בדברי תשבחות ברוח הזמן, אלא גם בהעלאת זיכרונות משותפים מן העבר, בפרישות שלום וברכות לבני המכותבים³⁸ ולחכמים ולאישים נוספים.³⁹ לעתים נזכרת אף התכתבות מן העבר.⁴⁰ ברור, שקשרים כאלה והתכתבות מעין זו, התקיימו גם עם חכמים ואישים ממקומות אחרים, ולא רק מארץ-ישראל,⁴¹ כלומר התקיים קשר מסודר ועקיב בין החכמים ממשפחת בית-הלוי לחכמים ואישים מחוץ למקומם, ובכלל זה ארץ-ישראל. תחושתו של ר' יצחק הייתה, שקיימת קרבה רגשית ואחוזה בינו ובין משפחתו לבין ר' אברהם שלום ולבין ר' יעקב פ'אלקון. "כי אנשים אחים אנחנו" הוא כותב לר' אברהם שלום,⁴² "וכה דברי אליה, יש לי אח קרוב"⁴³ הוא כותב לר' יעקב פ'אלקון, שאף הוא היה ממוצא שאלוניקאי. תחושה של משפחתיות וקרבה גדולה ניכרת גם מן התיאורים של היחסים בינם לבין משפחת די קוריא.⁴⁴ יחד עם זאת, הוא מטיל את מלוא כובד משקלו ויוקרתו על כף המאזניים: "...למען שמי תתהלל ותתכבד. יכירו וידעו כל יושבי עירי כי מצאתי חן", "ואדע כי מצאתי חן בעיני כ'ת".⁴⁵ ואם חלילה לא תתמלא בקשתו, "כל גבירי עירנו ירע בעיניהם הדבר הזה", "וגם אנכי כארי אתנשא", ועל-בל-פנים, אם בכל אלה לא די, הוא מבטיח להם: "וגם אני והחיים שכבר מתו... בעולם הנשמות, כלם יהיו מתפללים ומתחננים על חיי

- 33 להלן, איגרת ה.
 34 להלן, איגרות יא-יב. בגלל חסרונה של הפתיחה לאיגרת יג, לא הגיעו אלינו דבריו על משפחת פ'אלקון. ראה להלן, איגרת יג, הערה 1.
 35 להלן, איגרת ט.
 36 ראה איגרות: ה, הערות 86-90; ט, הערות 46-66.
 37 איגרות: ה, הערות 86-113; ט, הערות 24-32, 50-83; יב, הערות 52 ואילך ועוד.
 38 איגרות: יא, הערות 82 ואילך; יב, הערה 147; יג, הערות 92 ואילך. וכן גם בתאור מעשי הבן, בשאלוניקי. ראה למשל איגרת יא, הערות 70 ואילך.
 39 איגרת יא, הערות 92, 96; יד, ליד הערה 50.
 40 ראה איגרת ה, ליד הערות 5, 38-43.
 41 איגרות אלה יידפסו בחיבורי הנזכר לעיל בהערה 8. וראה למשל להלן, איגרות א, ח - בדברי ר' שלמה לבית הלוי לר' יצחק פארדו ולאביו ר' יוסף פארדו בונציה.
 42 איגרת יב, ליד הערה 133.
 43 איגרת יג, ליד הערה 89.
 44 ראה איגרת ה.
 45 איגרות: יב, ליד הערה 149; יג, ליד הערה 91.

האדון ובניו...".⁴⁶ מן המקבץ של האיגרות שלפנינו (שכנראה אינו כולל את כל האיגרות שהם כתבו בין שס"ב לש"פ בענייני ארץ-ישראל), מבורר שהיו להם קשרים טובים עם למעלה מחצי תריסר חכמים בצפת, אשר רוב רובם היו ממוצא שאלוניקאי: ר' ישראל ור' משה די קוריאל, ר' חייא רופא, ר' משה סאגיש, ר' אברהם שלום, ר' אברהם די בוטון, ר' יעקב פ'אלקון ור' מרדכי משמשו של ד"י קארו. מרביתם של אישים אלה היו מראשי המדברים והמנהיגים של קהילת צפת. לאלה יש לצרף את ר' יחיאל די מונטיל או מונטילץ, שד"ר לעצמו ושד"ר לרבים, שיצא מארץ-ישראל מספר פעמים, אשר נתחבר לר' יצחק לבית-הלוי ועמד עמו בקשרי מכתבים וידידות.⁴⁷

מסכת קשרים זו וההתעניינות בארץ-ישראל הם בעיקר נחלתו של ר' יצחק לבית-הלוי. הוא זה שעמד במרכז של התכתבות זו, והוא גם זה שהכיר את הדמויות עמהן התכתב או את אבותיהם. ר' יצחק מכונה על ידי החזן ר' משה ביואנייא, "החכם השלם הכולל המקובל",⁴⁸ ואבן התעניינותו בקבלת האר"י ונסיונותיו להשיג כתבי קבלה מחוג האר"י מתועדים גם כאן.⁴⁹ על זיקתו לתורת האר"י ועל ידיעותיו בתחום זה, נשתמר מידע בכתב-יד.⁵⁰ אפשר שגם שרשה של הידידות בינו לבין ר' יחיאל די מונטיל נעוץ בנהייתם אחר קבלת האר"י, ובתעמולה שעשו שלוחים וחכמים מארץ-ישראל בשנים אלה לאר"י ולתורתו.⁵¹ ואבן, יחסו לאר"י ולתורתו ניכרים יפה באיגרתו לר' משה סאגיש, שמצד אמו היה נכדו של האר"י. וזה לשונו בתאור האר"י:

...מה אמך לביא, בת מלך גדול ורב ורם, הרחק מאד מאדם, וארו עיר וקדיש. הן עוד היום גדול שמו, על פני כל הארץ יאיר יזהיר כזוהר המאורים... בי לא אדע לפאר ולהדר... על כל כבוד... מלים לא יועיל בם להעלות כליל על מזבח תורת קדושת זקנך, הרב האלדי כמהר"ר יצחק אשכנזי.⁵²

בשנות שס"ט-ש"ע נתפס האר"י על ידי ר' יצחק לבית-הלוי בשאלוניקי כמעין מלאך, ישות רוחנית, שאין מילים נאותות לבטא בהן את קדושתו. לפי עדותו,

46 איגרות: יג, ליד הערה 84; יב, ליד הערה 147.

47 ראה איגרות א-ג.

48 ראה איגרת יד, ליד הערה 23. וראה קונפורטי, קורא הדורות, דף מד, א: "...זה הרב היה כולל בחכמות וחסיד ודרשן" (ההדגשות שלי - י.ה.).

49 ראה איגרת ב, הערות 32-36.

50 ראה: י' אביב"י, "ר' יוסף ב"ר משה ששון - מאסף דברי האר"י", א' דוד (עורך), מגנזי המכון לתצלומי כתבי היד העבריים, ירושלים תשנ"ו, עמ' 78-80; הקר, הקבלה בשאלוניקי, עמ' 174*.

51 ראה למשל את מהלכיו של ר' ידידיה גאלנטי בוונציה בשנים שס"ו-שע"ב, ואת סיפוריו על האר"י אצל ד' קארפי, פעולת 'ק"ק איטאליאני' שבויניציאה למען עניי ארץ-ישראל בשנים של"ו-תצ"ג, תל-אביב תשל"ט, עמ' 21-23.

52 איגרת ט, הערות 60-80; ראה שם את באור הדברים.

בבר יצא פרסומו בעולם ושמו גדול ומזהיר. אין פלא אפוא שר' יצחק בעל הנטיות המסטיות מבקש את קרבתם של אישי צפת וחכמיה אשר באמתחתם עשויה להימצא תורת האר"י.

ג. היקף הקשרים וטיבם

ראינו לעיל שרבים מחכמיה ואישיה של שאלוניקי התיישבו בצפת במהלך המאה השש-עשרה והפכו שם לדמויות בולטות ומרכזיות. חקירה מסודרת של הביוגרפיות של חכמי צפת בתקופה זו ושל הספרות ההיסטורית של התקופה, מעלה שיש חכמים נוספים רבים בצפת אשר מוצאם הוא משאלוניקי, או ששהו תקופות ממושכות בשאלוניקי טרם עלייתם לארץ-ישראל ולצפת. כך דרך משל אישים ידועים כר' משה קורדובירו, ר' יצחק אפומאדו, ר' משה אלשיך, ר' יוסף בנבנשת די שגוביא, ר' יחיאל אשכנזי, ר' אברהם ב"ר שלמה טריויש, ר' יצחק עראמה,⁵³ ר' שמואל אריפול – במאה השש-עשרה; ר' דוד די קאשיריש, ר' יהודה ביגה, ר' מאיר אנג'יל ואולי גם ר' יוסף מולכו, בראשית המאה השבע-עשרה. בצד אלה היו אישים רבים מצפת ומירושלים שביקרו או שהו תקופות ממושכות בשאלוניקי. ר' משה נג'ארה, אביו של ר' ישראל נג'ארה, מאישי צפת, שלימים הפך להיות אחד מחכמי דמשק, ביקר בעיר, וזכר הביקור נשמר במחברתו של ר' סעדיה לונגו.⁵⁴ ר' יששכר אבן סוסאן, מהקהילה המאגרית בצפת, מספר על שהייתו בעיר ועל כך שבה סיים את כתיבת ספרו "תקון יששכר".⁵⁵ כן עשה גם ר' מנחם די לונזאנו,⁵⁶ ולפניהם ר' יוסף ארזין, שנשלח מצפת בשנת שכ"ח לאסוף כספים למען מוסד התלמוד תורה בעיר.⁵⁷ בסופה של המאה השש-עשרה

53 ראה עליו ועל אחיו אצל מ' בניהו, "פניית חכמי מצרים אל הרדכ"ז... וכו'", ספונות, ו (תשכ"ב), עמ' קלב-קלג. וראה להלן, הערה 114.

54 כ"י אוכספורד N. 1986 (Poc. 74.2), דף 95א: "כאשר עבר עלינו איש האלהים קדוש הוא החכם הר' משה נג'ארה יצ"ו תושב צפת תוב"ב בעל ספר לקח טוב, בהיותי עמו בעליית המקרה נעתק מענין לענין ומספור לספור, ענה ואמר: מי ישקני מים מהמעין אשר בשערי הדיין. לשמע אוזן שמעתים ועתה נכספה וגם כלתה נפשי לשתותם. אז בקעו מחשבותי במחנה השירים וחברתי ג' השירים הללו ושלחתים אליו עם קיתון של מים מהמעין הנזכר... השיר הג' ינחמהו על נדודיו וישבח ספרו הנקרא לקח טוב ויבטיחהו שלותו ושובו לארץ הצבי...". וכמותו עשה בנו, אשר הדפיס את ספרו בשאלוניקי.

55 ראה מאמרי: "יששכר אבן סוסאן על עליית כוהנים לתורה בשמחת חתנים", מנחה למנחם. קובץ מאמרים לכבוד הרב מנחם הכהן, ירושלים תשס"ח, עמ' 81-82, 86.

56 ראה י' הקר, "פולמוס כנגד הפילוסופיה באיסטנבול במאה השש עשרה", י' דן, י' הקר (עורכים), מחקרים בקבלה, בפילוסופיה היהודית ובספרות המוסר וההגות מוגשים לי' תשבי, ירושלים תשמ"ו, עמ' 509, 525 והערה 27.

57 ר' משה אלמושנינו, מאמץ כח, ונציה שמ"ח, דף טז, א: "הוא הדרש שדרשתי על נדבת

ובראשית המאה השבע-עשרה, ביקרו וישבו בה ר' ישראל סרוק, ר' מרדכי ב"ר ברוך מטיוולי, ר' יצחק הכהן אשכנזי, ר' שלמה הכהן אשכנזי ור' נפתלי אשכנזי.⁵⁸ תנועה זו של חכמים יוצאים ובאים משאלוניקי לצפת ומצפת לשאלוניקי רווחה גם בראשית המאה השבע-עשרה, והדים לה גם בהתכתבותה של משפחת בית-הלוי.⁵⁹ התכתבות זו ודאי לא הייתה יחידה במינה והיו רבות במותה, אלא שהן לא שרדו. ראייה לכך מצוייה בידינו בפנקס החשבונות והרישומים של ר' יעקב בן חיים, אשכנזי, חתנו של ר' אברהם פליף, שישב בצפת בראשית המאה השבע-עשרה.⁶⁰ פנקס זה כולל רשימת כתובות עמם עמד בקשרי מכתבים לשם בקשת תמיכות ל"הסגר" שבראשו עמד. הכתובות בשאלוניקי הן: ר' אהרן חסון, בנו ר' שלמה חסון, ר' מרדכי לבית קלעי, "עמיתי ורעי החכם השלם מהר"ר אליעזר ב"ר מנחם גבריאלי", ר' שאול אשכנזי ואביו ובנו ואחיו, ושניאור יחייא.⁶¹ כלומר, גם אנשי קשר אלו בשאלוניקי, היו רובם ככולם חכמים ולא גבירים. צא ולמד גם מבאן, שבבל הנוגע לקשרים עם ארץ-ישראל ובהסדרי התמיכה משאלוניקי, חכמי העיר הם אלה שעומדים במרכז הפעילות למען ארץ-ישראל ומוסדות תורה שבה.⁶²

הקשר העמוק של חכמי שאלוניקי והציבור בה לחכמי ארץ-ישראל בכלל, ולצפת בפרט, והרגשת האחווה עמהם, ניכרים דרך משל גם במספר הגדול של חכמי צפת שהוספדו ברבים בשאלוניקי משהגיעה השמועה על פטירתם. מתוך שמונים וארבע האישים שר' סעדיה לונגו הספיד בפומבי בשאלוניקי, אשר את הספדיהם התבויין להדפיס בספרו,⁶³ יש ארבעה-עשר אישים וחכמים מארץ-ישראל, אשר רובם עלו משאלוניקי לצפת,⁶⁴ ורק אחד-עשר מאיסטנבול,

תלמוד תורה אשר בצפת תוב"ב ועל נדבת פדיון השבויים"; שם יה, ב: "...בנדבה אשר נעשה היום לחבר[ת] ת"ת אשר בצפת תוב"ב אשר שולח משם החב[ב] [הוטיק בהה"ר יוסף ארזין להשתדל בגבייתה וכו']"; שם, יט, א: "...ראוי להחזיק במעז חברת תלמוד תורה שבצפת תוב"ב, שאין להם על מה שיסמובו להעמיד אות' בראוי..."; יערי, שלוחי א"י, עמ' 235.

58 ראה: הקר, הקבלה בשאלוניקי, עמ' 170* ואילך.

59 לבד מר' יחיאל די מונטילץ המבקר וחוזר ומבקר בשאלוניקי ובבלקאן (ולפנינו באיגרות א-ג עדות לאחד ממסעותיו), באיגרת ח אפשר ללמוד על היקף תנועת הנוסעים בין שאלוניקי למצרים ולארץ-ישראל באותה תקופה. ואבמ"ל.

60 בתב"יד בית המדרש לרבנים בניו-יורק, Mic.3541, דף 142א. אני עתיד לפרסם אי"ה את הרשימות הללו במחקר נפרד. וראה מ' קינסטליבער, "בין אויבן לארץ הקודש", צפונות, א (תשמ"ט), עמ' עג-פז.

61 ככל הנראה גיסו של ר' שלמה לבית-הלוי, וראה עליו להלן. בפנקס ההתכתבות של ר' שלמה מצויה התכתבות ביניהם בשנים שס"ג, שס"ח(?). ראה דפים כח, א-ל, ב; נח, ב.

62 על מרכזיותם של החכמים בפעילותה של קהילת קושטא למען ארץ-ישראל במאה השבע-עשרה, ראה: בן-נאה, איסתנבול, עמ' 72, 80-81.

63 ר' סעדיה לונגו, ספר סדר זמנים, שאלוניקי שני"ד, דפים ח, א-י, ב.

64 ואלה שמותם: ר' יצחק הכהן, יוסף קצרטרו, ר' ישראל די קוריאלי, ר' יוסף קארו, יעקב

ובורדים בלבד מקהילות אחרות. מעמדם של חכמים אלה בחייהם בעיני הציבור הרחב, ניכר מן המנהג הרווח באמפריה בכלל ובשאלוניקי בפרט, להישבע על דעת שלושה מגדולי חכמי האימפריה, כאשר אחד מהם הוא מצפת, או אפילו כאשר כולם מצפת.⁶⁵ הערכתם הגדולה של חכמי צפת לחכמי שאלוניקי ניכרת למשל בסמיכה שנתנו לר' עזריאל הלוי אשכנזי, שהיה מן התומכים בחכמי צפת בראשית המאה השבע-עשרה, אולם ההיזקקות לסמיכתם מעידה על מעמדם של חכמי צפת בשאלוניקי באותה תקופה.⁶⁶

זיקות וקשרים עמוקים אלה בין חכמי שאלוניקי לבין חכמים יוצאי שאלוניקי בצפת, הביאו לעתים גם למתיחות ולהתגוששות בשל רגישויות לפגיעה ביוקרת אחד הצדדים. מפורסמת היא תשובת מהרשד"ם לחכמי צפת⁶⁷ שזעם על התערבותם בוויכוח ציבורי בשאלוניקי:

אי לך ארץ שכתב כזו שולח אליה, אי לך ק"ק שכך נכתב [ב] אליהם. אוי לעינים שכך ראו... מה עלה על רוחכם ומה הגיע אליכם לכתוב דברים כאלה ולשולחם בתוך עיר ואם בישראל. ואיך לא חששתם לכבוד העיר

דניאל (תושב שאלוניקי שעלה לארץ-ישראל), ר' אברהם סראלו (משאלוניקי, נפטר בדרכו לארץ-ישראל), ר' משה מטראני, ר' משה קורדובירו, ר' אלישע גאליקו, ר' דוד אבן זמרא (הוספר גם על ידי ר' שלמה לבית-הלוי, דברי שלמה, ונציה שנ"ו, דף רי, ע"ד), ר' אברהם נ' אשר, ר' שלמה סאגיש ועמו שלושה אחרים, ר' יעקב ארזי-המקובל, ר' יהושע בן נון. לא חסרת עניין היא העובדה ששמו של האר"י נפקד מרשימת המוספרים.

65 ראה למשל במבוא לאיגרת ה, הערה 7; מבוא לאיגרת יא, הערה 5; מהרשד"ם, שו"ת, יו"ד, שאלוניקי שנ"ד, סי' קס; ר' יוסף נ' לב, שאלות ותשובות, ח"ב, קושטא שכ"ב, סי' עב; הנ"ל, ח"ג, קושטא של"ג, סי' טז; ר' שלמה הכהן, שאלות ותשובות, ח"ג, שאלוניקי שנ"ב, סי' פט; ר' אליהו נ' חיים, שאלות ותשובות מים עמוקים, שאלוניקי תק"ע, ח"ב, סי' נו; ר' ברוך קלעי, מקור ברוך, אומיר תי"ט, סי' כ, דף כז, א: "...והלכו לחכם שלהם והשביע להם בתפילין בידם על דעת הרב רבינו שמואל די מדינה ועל דעת רב אחד מצפת ועל דעת רב א' מויניציא"ה, בלי שתהא להם התרה...".

66 ר' יום טוב צהלון, שאלות ותשובות מהרי"ט צהלון החדשות, א, ירושלים תש"מ, סי' פ; מ' בניהו, "חידושה של הסמיכה בצפת", ספר היוכל ליצחק בער, ש' אטינגר ואחרים (עורכים), ירושלים תשכ"א, עמ' 264, 268: "...וגם שלומי אמוני רבני סלוניקי שמענו שהסכימו לסומכו... שחיבב את התורה אשר הערה למות נפשו עליה... תחת אשר עינה את נפשו בבתי מדרשות העיר הגדולה רבתי בדעות סאלוניקי יע"א... ונעשה לו סמוכות, לקרא כלם את שמו בשם מורנו הרב כמנהג רבני אשכנז".

ההערכה הרבה לחכמי צפת ניכרת מכך שבשאלות של מחלוקת פנו לחכמיה להשמיע דעתם. ראה למשל דברי ר' יוסף נ' עזרא: "ועל ידי שלחתי פסק מוהר"י פורמון זלה"ה לחכמי ארץ ישראל תוב"ב כי כן צוותי ממנו ז"ל", משא מלך (ראה הערה 75, להלן), עמ' קנו-קס. ר' אברהם שלום, ר' יוסף קארו ור' יוסף סאגיש (על פי סדר זה, וכך גם הסדר בסי' פח, שם. כלומר יש להניח שר' אברהם שלום היה ראש ההרכב, וכנראה עלה לצפת לפני ר' יוסף קארו). על ר' אברהם שלום ראה להלן בהערות 3-6 לאיגרת יא.

ההוללה אשר ממנה יצאה ויוצאה תורה לישראל בכל יום... והיה לכם לחוש לכבוד חכמים גדולים או קטנים מאי זה מין שיהיו... ואם דן ה' אותה בדבר ומגפה ושרפה השאיר בה שריד ופליטה גדולה מסופרים וספרים... ולא לכם, עם שגדלה מעלתכם, צריכים⁶⁸

הדים למתיחות זאת, אולם בכיוון ההפוך, נשתמרו במסורת אגדית מאוחרת, בחיבורו של חכם מן המאה השמונה-עשרה:⁶⁹

מעשה שהיה בך היה, שבימי מוהרשד"מ היו כותבים מעיר שאלוניקי יע"א לחכמי ארץ-ישראל: החכמים השלמים, ומארץ ישראל היו מכבדים לחכמי שאלוניקי והיו כותבים להם: הרבנים המוב[ה]קים. ויהי היום אירע המעשה שבא כתב ליד הרב כמוהר"ר דוד ן' זמרא זצ"ל מחכמי שאלוניקי, ולא היו כותבין לו בכל כך כבוד ומעלות כמו שהיה הוא כותב להם. ותבער כאש חמתו על זילזול שהיו מזלזלי[ם] בחכמי ארץ-ישראל... וקבלו עליהם לכתוב להם בכבוד גדול ביודעם מעלת חכמתם עתה.

הקשר העמוק של יהודים בשאלוניקי לארץ-ישראל ניכר בראש ובראשונה בעליות לארץ.⁷⁰ ספרות השאלות והתשובות מן המחצית השנייה של המאה השש-עשרה משופעת במידע על עליות ועולים לארץ-ישראל (רובם לצפת), מכל שדרות הציבור, ובפרט מחוגי חכמים וכן זקנות וזקנים. אגב אורחא, אנו שומעים על ממונים וחכמים שעוזבים את מקומם ועולים לארץ.⁷¹ אחרים עולים לצפת ומשאירים פקדונות בידי נאמנים שישלחו להם את הפרות, או שהשכירו נכסיהם

68 ר' שמואל די מדינה, שאלות ותשובות, יורה דעה, שאלוניקי שנ"ר, סי' פו.

69 הובא אצל מ' בניהו, ספר תולדות האר"י, ירושלים תשכ"ז, עמ' 212–215 (וכאן הושמטו הסיפורים על מעלליו של ר' יצחק אפומאדו בישיבות שאלוניקי).

70 ראה גם א' בשן, "העליות משאלוניקי לארץ-ישראל במאות ה"ז–ה"ח", צ' אנקורי (עורך), מאז ועד עתה, הרצאות הקתדרה (1977–1983), תל אביב תשמ"ד, עמ' 73–84; מ' מולכו, "יחסי שאלוניקי עם ירושלים", סיני, מט (תשכ"א), עמ' רפד–רפז. עד כמה הייתה עליית חכמים לארץ-ישראל רווחת במאה השש-עשרה, ראה בשו"ת המבי"ט, ח"ב, ב, ונציה ש"צ, סי' ר, על ירושת בני חכמים במשרת אבותיהם: "...למנות את בן החכם הנזכר... תחת אביו... בכל עת שירצה בין כשילך אביו הנז' נר"ו לארץ ישראל תוב"ב בין כשיתבקש בישיבה של מעלה...". וראה את ההתארגנויות לעלייה לארץ ממונאשטיר בשאלות ותשובות ר' שלמה הכהן, ח"ב, ונציה שנ"ב, סי' מא, מה; ר' אהרן ששון, תורת אמת, ונציה שפ"ו, סי' ס–סא.

71 ראה למשל ר' שמואל די מדינה, שו"ת, יורה דעה, שאלוניקי שנ"ד, סי' קכא: "...הלך א' מהב' חכמי[ם] אשר הם ממנין החמשה ממוני[ם] הנז' לא"י"; ר' שלמה יצחקי, חידושים, פסקים ושאלות ותשובות, כ"י בית המדרש לרבנים בניו-יורק, R1340 (סרט מס' 43354 במתכ"ע שבבהס"ל), דף 54א: "ראובן רוצה לעלות לא"י וכבר עלה שם וישב שם שנה אחת לראות אם יוכל להתישב שם ולהרויח פרנסתו, ותקן שם ביתו וחנייתו. ובא להעלות ביתו כדי להתישב שם דירת קבע. וראובן זה במקומו היה מעולם גבאי צדקה ומשתדל כל ימיו לשאול בסתר ובגלוי לצורך עניים צנועים המתביישי' לשאול וליטול צדקה מכל אדם. והוא היה

על מנת שישלחו להם את דמי השכירות.⁷² יש מהם שעלו בגפם וחזרו לשאלוניקי או לבלקאן להביא את בני ביתם,⁷³ אחרים התנו מכירות ומימוש עסקים במימוש כוונתם לעלות.⁷⁴ תופעת העלייה לארץ-ישראל הייתה רווחת דיה כדי לכלול נושא זה בתקנות המיסוי בשאלוניקי, ולהסדיר את תשלומי המס של העולים על ידי תקנה,⁷⁵ או אפילו לכלול נושא זה בתנאים בין בני זוג.⁷⁶ אף שההפלגה בים הייתה כרוכה בסכנת טביעה ושבייה, אלה לא נחשבו בתקופה זו כאיום על ההפלגה: "...אדרבא תלי"ת [תהלה לאל יתברך] דרך הים משאלוניקי עד שם [ארץ ישראל] בטוח מליסטים, גם לא נשמע דבר רע ת"ל [תהלה לאל],"⁷⁷ לדעתו של מהרשד"ם. בסוף המאה השש-עשרה וראשית המאה השבע-עשרה המצב השתנה מאד, הסכנה גברה ואסונות רבים התרחשו ופגעו קשות ביהודי ארץ-ישראל וביהודי שאלוניקי כאחד.⁷⁸ על כן, אין פלא שחכם בקושטא מתבטא אחרת לגמרי בשנת ת"א (1641): "היכא דקביע הזקא דרך ים ודרך יבשה, באופן כי אין דרך לנטות בכל הארץ, ודרך אניה בלב ים בלי פגע בבל עת, והשטן עומד בפרשת דרכים" (ההדגשה שלי – י.ה.).⁷⁹

על היקפה של העלייה לצפת משאלוניקי ניתן ללמוד מאירוע שארע בשנת שי"ד כאשר אבירי מלטה לכדו ספינה שהפליגה משאלוניקי לצפת ובה שמונים

מספק להם בכבוד ובצניעות, בסתר ובגלוי, לכמה אלמנות ונשים ועניות ועניים המבקשים לחם ואין. מידי שבת בשבתו היה מספיק להם כפי כחו...".

72 ראה למשל מהרשד"ם, שו"ת, שם, סי' קעט; חושן משפט, שאלוניקי שנ"ה, סי' מ; ר' יצחק אדרבי, דברי ריבות, ונציה שמ"ז, סי' רי-ריח (ר' יהודה אבירלין); שם, שם, סי' קצד; ר' יום טוב צהלון, שאלות ותשובות, ונציה תנ"ד, סי' ריא, ריח, רנט. והשווה לדברי החזן ר' משה ביואניא באיגרת יד, להלן.

73 ראה בהערה 71, לעיל וכן מהרשד"ם, שאלות ותשובות, חושן משפט, שם, סי' קעד: "...והלך לא"י, אח"כ חזר מא"י ולקח אשתו ובני ביתו במקום שהניחם וחזר ושב למקום הראשון".

74 מהרשד"ם, שו"ת, חו"מ, סי' רפט: "ראובן שכונתו לעלות לא"י תוב"ב... לזמן שנתחייב לפנות הבתים תמצא ספינה הולכת לא"י והולכים בתוכה יהודים..."; שם, שם, סי' רסב; הנ"ל, יו"ד, סי' קפ.

75 ראה ר' יוסף ן' עזרא, משא מלך, מהד' י"ש שפיגל, ירושלים תשמ"ט, עמ' ס; קפא.

76 מהרשד"ם, שו"ת, חו"מ, סי' רצא: "...ועוד התנו ביניהם שכל עת וזמן בעולם אחרי הנישואין הנז' שירצה ר' הנז' למכור החזקות אשר לו פה שאלוניקי, הן לשאת ולתת במעות ההם והן ללכת לא"י שיהיה הרשות נתונה בידו למכור...".

77 מהרשד"ם, שו"ת, חו"מ, שם, סי' רפט (וראה לעיל, הערה 74). וזאת על אף שמהרשד"ם הכיר יפה את המציאות שהעולים לארץ-ישראל והיוצאים ממנה נפלו לעתים בשבי. ראה שם, סי' יב; שם, סי' שמג; שם, אה"ע, שאלוניקי שנ"ד, סי' קסה; יו"ד, סי' רג. וראה לעיל, הערה 27.

78 ראה להלן, איגרת ח, ובה תיאור מפורט של אירועים כאלה בשנת שס"ט והשפעתם על יהודי שאלוניקי. וראה שם הערה 2, ואבמ"ל. ולפי שעה ראה בניהו, היחסים, עמ' 27-56.

79 ר' משה בנבנשתי, פני משה, א, קושטא תב"ט, סי' ה.

יהודים, בפי שמספר ר' גדליה נ' יחייא בספרו "שלשלת הקבלה" בנוסח כתב-היד;⁸⁰ במקרה אחר, בשנת של"ט, כמאה יהודים הפליגו באנייה משאלוניקי לצפת ועוכבו בקפריסין על ידי המושל שרצה לישבם באי.⁸¹ ממילא מבורר שמעת לעת היו עליות המוניות משאלוניקי לצפת ותנועת הנוסעים ביניהן הייתה גדולה.⁸² האיגרות הנדפסות להלן עוסקות בעניינים מגוונים, אולם ברובן הן איגרות המלצה עבור אנשים המבקשים לעלות לארץ-ישראל. לפנינו גלריה נרחבת של דמויות – חכם עני שעזב את ארץ-ישראל ומבקש לשוב אליה, עם בתו וקרובת משפחתו, והוא זקוק לסיוע כלכלי (איגרת ד); אנוס שאינו מסתפק בחזרה ליהדות בגולה וחפץ לעלות לארץ-ישראל (איגרת ה); גר נוצרי ממעמד גבוה שהתיהד, ואשר נמלט מאיסטנבול מפחד השלטונות והוא חפץ בכל מאודו להסתופף בצל השכינה בארץ-ישראל (איגרת ז); שמש של ר' יוסף קארו, העורך מגבית עבור עצמו, ולא בפעם הראשונה (איגרת י); ולבסוף שלוש איגרות לסיוע שתי אלמנות משאלוניקי המבקשות לעלות לארץ-ישראל (איגרות יא–יג). בצד איגרות אלה מצוייה איגרת רבת עניין ובה התערבות לטובת קבוצה גדולה של אנשים שנשבו בים ובקשת סיוע בארגון מגבית לפידיונם (איגרת ח).⁸³ ברוב המקרים הסיוע המתבקש הוא כספי, אבל לא אחת אנחנו נרמזים שהבקשה היא לסיוע ותמיכה רוחנית וחברתית, למהגרים לארץ לא נודעת ולחברה לא מוכרת. איגרות אחדות הן טיוטות שאפשר שלא נשלחו (לפחות איגרת ו, ואולי גם איגרת ט), והן מלמדות בעיקר על קשרי משפחת בית-הלוי עם חכמי צפת. בגיוון זה של המבקשים סיוע בעלייה לארץ-ישראל בשנים אלה, יש כדי ללמד על רבגוניותם של העולים, ועל המניעים השונים שהניעו אותם. אם נקבל את דברי ההמלצה כפשוטם, יש המונעים בעיקר בדחפים דתיים (האנוס, הגר והאלמנות), ויש שהמניע העיקרי שלהם הוא כלכלי (החכם שירד מנכסיו ואיבד את רוב משפחתו, השמש של ר' יוסף קארו). אלה כן אלה, מונעים על ידי כמה מניעים. המכנה המשותף שלהם הוא שהם נתלשו מחברתם ומקהילתם, מרצונם ושלא מרצונם, מסיבות של נטישת דרך קודמת ובחירה בדרך חדשה, או בתולדה של משבר קיומי. תחום אחר שבו זיקתם של יהודי שאלוניקי לארץ-ישראל בכלל, ולצפת בפרט, באה לידי ביטוי הוא ההקדשות הפרטיים, הקרנות והצוואות שהקדישו וציוו לטובת לומדי תורה, בתי מדרש, ישיבות, תלמידים, עניים ומוסד התלמוד תורה בצפת. צוואה לטובת אחד מגורמים אלה בצפת הייתה דבר שכיח, באשר רוב

80 הובא על ידי א' בשן (ראה לעיל, הערה 70), עמ' 75–76. (על כתב יד זה ראה ש' ווינער, דעת קדושים, פטרבורג תרנ"ז–תרנ"ח, עמ' 46–48 ולהלן בהערה 111). וכנראה אותו מקרה מתואר גם על-ידי יוסף הכהן ומיוחס לשנת שי"ב. ראה: בניהו, היחסים, עמ' 47.

81 ראה: בניהו, היחסים, עמ' 42 וכן שם עמ' 30 והערות 7–8.

82 על היקפה של תנועה זו בראשית המאה השבע-עשרה ראה להלן, איגרת ח.

83 רקעה ועניינה של איגרת זו יבוררו במקום אחר.

רובן של הצוואות וההקדשות מיועדים ללומדי תורה ולמוסדותיהם בצפת.⁸⁴ לעתים הקנס המוטל מראש על הפרת תקנה או הסכם בין שותפים בהוץ-לארץ הוא תרומה לתלמוד תורה בצפת.⁸⁵ בעיני הציבור, צפת נתפסת כמרכז של תורה, וחכמיה, אשר רבים מהם הם מהגרים לעיר מכל נפוצות האמפריה העות'מאנית, ראויים לתמיכה. רוב התמיכה הזאת היא תמיכה ספוראדית של יחידים ולא תמיכה ממוסדת ומאורגנת מבחינה ציבורית. גם באיגרות שלפנינו מצויה עדות על תרומה מעין זאת של נסים לבית-הלוי, בנו של ר' יצחק לבית-הלוי. הוא מקבל על עצמו "בעת כניסתו לחופה" לתרום מדי שנה סכום של חמישים לבנים לחכמי צפת, והוא מפקיד את חלוקתם בידי ר' אברהם שלום, אחד מחכמי העיר ומנהיגיה, שמוצאו משאלוניקי.⁸⁶ זו היא ההזכרה היחידה של תרומה באיגרות של ר' יצחק ור' שלמה לבית-הלוי המתפרסמות להלן.⁸⁷ לעומת זאת באיגרת של ר' משה ביואניא שהיא מאוחרת בכעשר שנים מאיגרותיהם, בצד הפנייה לעזרה ולתמיכה מבני משפחת בית-הלוי, הוא כותב: "למען השם זכה בי, או מגביות המדינה או מהקהילות הקדושות והטהורות". כלומר, יש מגביות כלליות למען יהודי ארץ-ישראל, במדינה (=האמפריה או העיר) ובקהלי שאלוניקי.⁸⁸

84 ראה למשל מהרשד"ם, שם, יו"ד, סי' קעג: "היקר ונעלה ה"ר שמואל ן' צרויה... עוד צוה... שיזכו ירושלים וצפת ושאלוניקי בכל הריוח שיריוח החצר אשר הוא דר בו. ויזכו בו בזה האופן: שליש הריוח ירושלם ושליש צפת ושלישן] שאלוניקי... ק"ק מדרש גרוש קאשטיליאי ות"ת"; ר' יוסף ן' לב, שו"ת, ח"א, [שאלוניקי שט"ז], כלל יא, סי' נח; – ר' משה עטיאש ציוה, בשנת שמ"ו, את נכסיו לצפת – חציים להקדש וחציים לישיבה. ראה ר' שלמה הכהן, שו"ת, ח"ב, ונציה שנ"ב, סי' לח; ר' אברהם די בוטון, שו"ת לחם רב, אזמיר ת"כ, סי' רג; ר' שמואל חיון, בני שמואל, שאלוניקי שע"ג, סי' לה; ר' חיים שבת, תורת חיים, ח"ג, שאלוניקי תפ"ב, סי' קג. וראה גם: בן-נאה, איסתנבול, הערה 33. – בשנת שס"ח צוותה אלמנה בשאלוניקי: "...שכל נכסי עזבונה הן מעות והן כסף והן שוה כסף וזהב... יתחלקו לחצאין... והחלק הא' שהוא מחצית הכל צותה שיהיו קדש לבעלי תורה שבצפת תוב"ב, באופן זה שהקרן יהיה קיים ביד האפוטרופוס... והוא ישלח פירות ההקדש הנז' מדי שנה בשנה לצפת תוב"ב, שיתחלקו לבעלי תורה שבצפת תוב"ב... והחלק האחר... שיתחלק לשלשה שלישים..." (ר' חיים שבת, תורת חיים, ח"ב, שאלוניקי תע"ה, סי' ח); וראה גם מהרשד"ם, חו"מ, סי' שסו; מהרשד"ם, יו"ד, סי' קעד; ר' שלמה הכהן, שם, ח"ב, סי' קיב; ר' אהרן ששון, תורת אמת, ונציה שפ"ו, סי' קס-קסב; ר' יום טוב צהלון, שאלות ותשובות מהרי"ט צהלון החדשות, ב, ירושלים תשמ"א, סי' קיז. לקט נרחב של מקורות על צדקות והקדשות לטובת ארץ-ישראל מספרות השו"ת של התקופה, ראה י' שציפנסקי, ארץ ישראל בספרות התשובות, ב, ירושלים תשכ"ח, עמ' רנ-שלג; ג, ירושלים תשל"ט, עמ' תרמא ואילך.

85 ראה למשל מהרשד"ם, שם, יו"ד, סי' נח; ר' אהרן ששון, שם, סי' קס-קסא.

86 ראה להלן איגרת יא, ליד הערות 71-75.

87 בין איגרות אלה אין אף איגרת שהיא מענה לבקשת תרומות. איגרת יד, אשר נכתבה על ידי משה ביואניא לר' שלמה לבית-הלוי, הינה איגרת של בקשת תרומות וסיוע, אולם איננו יודעים אם נענתה. באחד המקורות (ר' אהרן ששון, שם, סי' קסא) נזכר "גזבר עניי א"י".

88 ראה להלן איגרת יד ליד הערה 51.

ד. עלייתן של אלמנות חכמים לארץ-ישראל

בקבוצת האיגרות המתפרסמת להלן בולטות שלוש איגרות (יא–יג) שעניינן המלצות ובקשות לסיוע לשתי אלמנות שעלו משאלוניקי לצפת בין השנים שע"א–ש"פ. שתיהן היו אלמנות של אישים מוכרים מחוגי חכמים ושועים. זה מכבר הושם לב בספרות המחקר לכך שגם בתקופה הנדונה כאן הייתה עלייה של אלמנות לארץ-ישראל, ומהן אלמנות ממשפחות מיוחסות של חכמים, שהונעו על ידי מניעים דתיים.⁸⁹ בספרות הובאו דוגמאות למספר קטן של נשים מלומדות, המונעות ממניעים של חסידות דתית, אשר עלו לארץ-ישראל בגפן לאחר התאלמנותן ממזרח וממרכז אירופה.⁹⁰ אין המדובר כאן בתופעה המפורסמת של עליית זקנים וזקנות סמוך למותם כדי להקבר בארץ-ישראל, אלא בעלייה המונעת מן הרצון לחיות את שארית החיים בארץ-ישראל, עקב השינוי והזעזוע שנבעו מן השינוי במעמד האישי.

בספרות הרבנית של האמפריה העות'מאנית, מצויות דוגמאות רבות לעליית אלמנות לארץ-ישראל במחצית השנייה של המאה השש-עשרה ובמאה השבע-עשרה. ההתייחסות אל התופעה היא עניינית ונראה שהרקע לה והנסיבות שגרמו לעלייה הן מגוונות. מתייחסים אליה כאל אפשרות רווחת וטבעית, הן בצוואות⁹¹

89 לאחרונה ראה: מ' שילה, "העלייה לארץ ישראל בפרישות נשית. אלמנות ביישוב הישן בירושלים במאה התשע-עשרה", בתוך: א' דון-יחיא (עורך), בין מסורת לחידוש... ספר זיכרון ליהושע קניאל, רמת-גן תשס"ה, עמ' 15–36 (שם, עמ' 16–17, 19–20, דוגמאות ממאות ט"ז וי"ז); בן נאה, איסתנבול, עמ' 88–89; J.H. Chajes, *Between Worlds: Dybbuks, Exorcists, and* ; 101; 227, no. 25. *Early Modern Judaism*, Philadelphia 2003, pp.

90 בצד הדוגמאות המפורסמות של בילה אלמנת ר' יהושע פלק וחוה בכרך, ידועה גם פיוריטה, סבתו של ר' אהרן ברכיה ממודינה ואשת דודו של ר' יהודה אריה ממודינה, שהיתה "אשה חכמה מאד בתורה ובתלמוד" ומסופר שעלתה לארץ-ישראל. ריא"מ מוסיף: "והלכה מר[ת] פיוריטה בסוף ימיה לארץ הקדושה ומדי עברה פה ויניציאה דברתי עמה, ובדברי תורה מצאתיה בקיאה מאד, וכאשר הגיעה לגבול א"י מתה ונקברה שם בקצה הגבול" (ד' קארפי [מהדיר], ספר חיי יהודה לד' יהודה אריה ממודינה, תל אביב תשמ"ה, עמ' 34. וראה עליה את דברי ר' אהרן ברביה ממודינה, מעבר יבק, מנטובה שפ"ו, דף ט, א. וראה אצל Chajes, לעיל הערה 89.

כידוע, גם גליקל מהמל התחבטה בערוב ימיה והתחרטה על-כך שלא עלתה לארץ-ישראל לאחר התאלמנותה ולאחר נישואי ילדיה. ראה ח' טורניאנסקי, גליקל: זכרונות 1691–1719, ירושלים תשס"ו, עמ' 495: "...אם כן היה עלי, אישה חוטאת, לא להינשא לאיש ולהשיא תחילה את בתי מרים, ולאחר זה היה עלי לעשות מה שראוי לאישה יהודייה בשרה וחסידה לעשות: לעזוב כל הבלי העולם בעולם הזה, ובמעט שעוד נשאר בידי לצאת לארץ הקדושה, שכן שם היה עולה בידי לחיות כב"י [בבת ישראל] כשרה והדאגות והצרות של ילדי או של קרובי והבלי העולם לא היו מכבידים עלי, ושם היה עולה בידי לעבוד את המקום ב"ה בכל נפשי ובכל מאודי".

91 ראה למשל מהרשד"ם, שו"ת, חו"מ, סי' שכו: "...עוד תתנו לאמי מב"ת חמשת אלפים

והן בדיונים ובבירורים סביב ענייני ירושות.⁹² תיאוריהם של נוסעים ומבקרים בירושלים במאה השמונה-עשרה, ותולדות העיר במאה התשע-עשרה הביאו לכך שבספרות המחקר הודגשה מציאותן של האלמנות בירושלים דווקא. אולם המקורות מן המאות השש-עשרה והשבע-עשרה והאגרות שלפנינו מלמדים שהתופעה קיימת גם בצפת, והיא מקיפה שדרות רחבות בציבור. לא רק נשות תלמידי חכמים ולא רק נשים תלמידות חכמים עשו כן.⁹³

אשר למניעיהן של נשים אלה, במקום שקולן נשמע, או שאחרים מתארים את מניעיהן, מודגשת המגמה הדתית, הנטייה לפרישות מתונה מן העולם וההתכנסות לתוך הוויה של חסידות דתית, בצד נטישת המסגרת המשפחתית והחברתית והעשייה הכלכלית.⁹⁴ אולם, יש ועולה גם תמונה אחרת. כך דרך משל בסכסוך משפחתי שנגמר בגט, סכסוך שגרם לאישה משאלוניקי לרצות

לבנים כדי שתלך לא"י תוב"ב..."; שם, שם, סי' תלא: "...וז"ל הצוואה. עוד אמר שיפרישו מנכסיו האפוטרופו[סים] אלף לבנים בעד חמותו... ואם תרצה ללכת לא"י, אז יתנו לה האלף לבנים...".

92 ראה למשל שם, יו"ד, סי' קעט: "...מרת דונייא... נפטרה לבית עולמה בצפת תוב"ב וחל"ש, והיא קודם שהלכה למקום הנז' הניחה פה שאלוניקי בפקדון ביד הנבונים... סך מעות... ועתה באו אחיה... ותבעו"; ר' אליהו נ' חיים, תשובות שאלות, קושטא [לפני שע"ז], סי' עז: "אשה זקנה, שרה שמה, היתה סמוכה אצל שמעון, וסמוך למיתה פירשה משמעון] זה והלכה לה לארץ ישראל ותמת שרה... שהניח[ה] פה קושטנדינ[ה]... אלף ת"ש לבנים, בכל שנה ולשלוח לה מדי שנה בשנה בספינת הצמרים הנוסעת לצפת תוב"ב לבל יחסר כל [צ"ל: לה כל] משך היות הזקנה בחיים חייתה... וכן נתחייב לעלות לארץ ישראל בשנה הבאה בע"ה להסתופף תחת כנפיה ולכבדה ולהיות לה לבן להחזיק בידה עד יום מותה...".

93 ראה למשל ר' שמואל גאון, שאלות ותשובות משפטים ישרים, שאלוניקי תצ"ג, סי' מד: "...ואלמנתו לאה לקחה ממה שהניח בעלה סך מה דחשבון כתובתה ונדבה רוחה ונפשה להלוך לירושלים תוב"ב ובעת שהלבי[נה] לדרכה מסרה ממה שלקחה ביד שמעון ועשהו אפוטרופוס שיהיו בידו וירוויח בהם, והריו[ח] ישלח לה מידי שנה בשנ[ה] להחיו[ת] את נפשה והלכה לדרכה לשלום...". מגמה זו של עליית אלמנות לארץ-ישראל היתה קיימת גם במצרים ובסוריה. ראה למשל ר' יום טוב צהלון, שאלות ותשובות, ונציה תנ"ד, סי' רעו: "מרת אסתר מיום עלותה לציון הניחה הרימונים בבית הכנסת של הספרדים וכתוב עליהם שהם קדש לארץ ישראל על מנוחת בניה. ויהי היום נכנסה בה רוח תזוית ונישאת עם אשכנזי א[חד]...". (הגדרה לא חסרת עניין לנישואין של ספרדייה עם אשכנזי... – י.ה.); ר' בצלאל אשכנזי, שאלות ותשובות, ונציה שנ"ה, סי' טו: "מרת שמחה אלמנת הר' שבתי שינינה נ"ע עלתה מדמשק לירושלם תוב"ב ובצאתה את העיר דמשק הקדישה הבתי[ם] שלה שבדמשק... החצי להקדש צפת תוב"ב והחצי לחברון תוב"ב...". וראה למשל מכתב של אלמנה מצפת לבנה במצרים, ואיני יודע אם עלתה כאלמנה או שנתאלמנה בארץ-ישראל: E. Gutwirth, "A Judeo-Spanish letter from the Genizah", I. Benabu, J. Sermoneta (eds.), *Judeo-Romance Languages*, Jerusalem 1985, pp. 127–138; J.L. Kraemer, "Spanish Ladies from the Cairo Geniza", *Mediterranean Historical Review*, vol. 6, 2 (1991), pp. 250–254

94 ראה לעיל, בהערות 89–90.

לעלות לצפת ולהרחיק נדוד ממקומה (על כל פנים כך טענה...), משנתגרשה – חזרה בה מכוונתה.⁹⁵ גם בראשית המאה השבע-עשרה, תקופת כתיבת האיגרות שלפנינו, אנו שומעים על קיומה של תופעת עליית האלמנות משאלוניקי והבלקאן לארץ-ישראל. יש והאלמנות משריינות לעצמן את הזכויות הממוניות, כדי שלא יפגע רצונן בעתיד ללכת לארץ-ישראל,⁹⁶ ויש שאלמנה מחליטה פתאום לעלות ומבקשת לממש את כתובתה.⁹⁷

באיגרות שלפנינו מצויים מספר נתונים היכולים להבהיר ביתר מלאות את התופעה. ר' יצחק לבית-הלוי מדגיש את עובדת היותן שכולות וגלמודות. דונה סול פינטו היא "שכולה וגלמודה, נשארה ערירית בלי שם ושארית",⁹⁸ ואילו קונפראדה יחייא, בת למשפחה מיוחסת ועשירה, ירדה מנכסיה ורוב קרוביה הלכו לעולמם: "הבית הזה נפלה לארץ ויגוע כל אדם... אשה אלמנה, עצורה, סגורה בחשך",⁹⁹ "...שתתה את קובעת כוס תרעלת הזמן, במיתת בניה ואיבוד נכסיה".¹⁰⁰ ככל הנראה לפחות לגבי שתי אלמנות אלה למשבר של האבדן המשפחתי והכלכלי היה משקל נכבד בהחלטתן לעקור ממקומן ולעלות לצפת. ברי, שהיו נימוקים נוספים. ר' יצחק לבית-הלוי מדגיש שלבד מדכאונה, אבלה וסבלה של קונפראדה יחייא על קורות משפחתה הרחבה והמצומצמת, יש לעלייתה מניע דתי. הוא מדגיש את "גודל לבבה ביראת אלדיה" ואת רצונה "ללכת להסתופף בעיר קדשו... לבקש את דבר ה' ועבודתו, וחיתה נפשה בעבודת אלדיה".¹⁰¹ עד כדי כך רצונה איתן, עד שהיא נוטשת את שתי בנותיה הצעירות (האחת נשואה והאחרת נתאלמנה בצעירותה), את בנה, את נכדיה ואת חיק בני המשפחה בשאלוניקי,

95 ר' אברהם די בוטון, לחם רב, אומיר ת"כ, סי' קנו: "לאה שנפלה לה מחלוקת וקטטות עם בעלה ראובן עד שגברה ידו עליה ויתן אותה בבית הסוהר ותהי שם כמה ימים... וכל זה עשתה לאה בכוונה ללכת לצפת תוב"ב וכך אמרה לשמעון פעמים רבות מכעס הקטטות קודם המכירה הנז', איך גמרה בלבה ללכת לא"י ולכך מכרה לו החזקה. עתה היתה רוח אחרת עמה וחזרה בה והסכימה בדעתה להשאר בשאלוניקי"י...". מקרה דומה אירע בקצה השני של האמפריה, כאשר בעל נשא אשה שנייה על אשתו הראשונה – היא תובעת ממנו לגרש את האשה השנייה ולא, שיגרש אותה, שכן היא רוצה לעלות לארץ-ישראל (ר' שלמה הכהן, שאלות ותשובות, ב, ונציה שנ"ב, סי' עט).

96 כך למשל אלמנה מורישה את רכושה לילדיה בשנת שפ"ז ומוסיפה פיסקה בשטר: "ואם באולי ירצה מ' ויליידה הנז' ללכת לארץ-ישראל תוב"ב, שלא יורש'נה] שום אחד למחוי'נת] בידה, לא בנכסי'ם] ולא בשו'ם] מטלטי'לין] שיש לה" (ר' שלמה לבית הלוי, שאלות ותשובות, שאלוניקי תי"ב, סי' מה, דף פה, ג).

97 ר' שמואל חיון, בני שמואל, שאלוניקי שע"ג, ח"ב, סי' נב, דף קיג [=קיד], א.

98 איגרת יא ליד הערות 62–63.

99 איגרת יב ליד הערות 70–74. וראה שם ליד הערות 84–94 ("ועתה בעלטה צרות רבות סבבוה במיתת בניה...").

100 איגרת יג, ליד הערות 50–53.

101 איגרת יב, ליד הערות 102 ואילך, הערה 111 ואילך. והשווה איגרת יג, ליד הערות 62–67, והערות 87–88.

אנשים שיכלו להקל על אבדנה ולהמתיק את סבלה. כלומר, יש כאן רזיגנאציה מן החיים הנורמאטיביים, עזיבת הסביבה התומכת, פרישה ואולי גם מידה של פרישות והסתגרות בחיים שיעדם דתי, במרחקים. תגובה קיצונית זו, אפשר שהיא מעידה על חוסר רצון או על חוסר יכולת להתמודד עם המציאות החדשה אליה נגררה. זו היא בריחה מן הסביבה שבה הייתה מוכרת, ואשר היא ומשפחתה חיו בה לפני שקרסו כלכלית ואנושית. אפשר שקונפראדה יחייא לא יכלה לשאת את ההשפלה שבחיי עוני ושכול במקום שהבל הכירוה כבת משפחה מיוחסת ועשירה. כלומר, ייתכן שיש באן זעזוע קשה שנגרם לה בגלל האבדן וההתרסקות הכלכלית, שגרם למשבר נפשי ולהסתגרות, ובעקבותיה לעלייה לצפת-בגפה, ולהקדשת שארית חייה לקונסמפלציה דתית. עלייתה לצפת דווקא אפשר שהיא קשורה לזיקתם של בני משפחת יחייא לעיר זו.¹⁰²

בין כה ובין כה, קונפראדה יחייא מצטרפת לשורה של אלמנות "מפורסמות" מבנות דורה והדורות שלאחריה, אשר מצאו דרכן לארץ הקודש, ואשר הקדישו את שארית חייהן לא לדאגה לצאצאיהן ולחוג משפחתן (כלומר ל"הבלי העולם"), אלא לשלמות נפשן ול"עבודת המקום ב"ה".

נספח: משפחת אבן יחייא בשאלוניקי

זיקתה של משפחת אבן יחייא הפורטוגאלית לארץ-ישראל הייתה בעלת שרשים עתיקים יותר מאשר ראשית המאה השבע-עשרה. ר' גדליה אבן יחייא מספר על אחד מבני המשפחה, ר' גדליה בן ר' שלמה אבן יחייא, שבסוף ימיו היגר לאיסטנבול "ושם הרביץ תורה... ובסוף ימיו נדבה רוחו ללכת אל ארץ הצבי ולא נסתייעא מלתא בי ביום צום גדליה נפטר בדרך ונקבר בצפת". אף הוא מספר, שבן אחיו של אותו גדליה, דון שלמה בן יוסף "שנפטר ברודיש שנת רצ"ז י"ד סיון והוא הניח בן בסלוניקו ושמו החכם דון יוסף יז"ייא... והשלישי ...[אחיו של שלמה] דון מאיר... והלך לאוילונה [Valona]... ויקה דון יוסף הזקן [אביהם של האחים הלל]... מעות... ויכנס הוא ובניו... על אניה... וימת הזקן בן שבעים שנה בפיר"רה שנת רצ"ח ושלחו בניו עצמותיו לצפת כאשר צוה להם אביהם והנם קבורים אצל קבר הושע בן בארי...".¹⁰³ כלומר, למשפחת אבן יחייא הייתה משיכה מיוחדת לצפת. ממסורת זו ומתיאורים אחרים של בני המשפחה, וממקורות שהגיעו לידינו מבורר, שלפני גירוש ספרד ושמד פורטוגאל יצאו כמה מבני משפחת יחייא העניפה אל מחוץ לחצי האי האיברי. חלק מהם פנה לאיטליה וחלק לאמפריה העות'מאנית. ואכן זו התמונה העולה מספרות המחקר.¹⁰⁴ אלא שתמונה זו היא מעורפלת

102 ראה להלן בנספח.

103 גדליה אבן יחייא, שלשלת הקבלה, ונציה שמ"ז, דף סג, א.

104 ראה: א' כרמולי, ספר דברי הימים לבני יחייא, פענ"מ תר"י, עמ' 14 ואילך. שם, עמ'

למדי ולא אחת שגויה, שכן שמות בני המשפחה חוזרים על עצמם והם תואמים בכל ענפי המשפחה. על כן רבתה המבוכה ונתערבו אלה עם אלה. למעשה עד כה לא נעשתה הפרדה כלשהי בין הענף השלוניקאי לענף הקושטאי, ובל בני יחייא שבאמפריה נתפסו כיחידה אחת. והנה, העיון במידע העולה מן האיגרות שנשלחו בעניינה של קונפראדה אבן יחייא בהשוואה לנתונים העולים משני כתבי יד שהיו לפניו של תם אבן יחייא,¹⁰⁵ אחיה של קונפראדה, מאפשרים לערוך ניסיון ראשון של שחזור בני המשפחה בשאלוניקי. מתברר שבשאלוניקי היו כמה משפחות מצאצאי משפחת ׳ן׳ יחייא הפורטוגאלית, במאה השש-עשרה וראשית השבע-עשרה, ואלה לפרקים נישאו זה בזה. וזה אילן חלקי של חלק ממשפחות אלה בשאלוניקי:

17–27 ; 38–43 : תאור בני המשפחה שהגיעו לאמפריה העות'מאנית (ותיאורו צריך תיקון); א' דוד, "מפעלו ההיסטוריוגרפי של גדליה אבן יחייא בעל שלשלת הקבלה", עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים תשל"ו, עמ' 4–5, 17, 253–256. על גדליה בעל "שלשלת הקבלה" ראה לאחרונה: א' גרוסמן, "מעלות הנשים ועדיפותן בחיבור של ר' גדליה אבן יחייא", ציון, עב (תשס"ז), עמ' 37–61 (ובספרות שם). וראה גם י' הקר, "קבוצת איגרות על גירוש היהודים מספרד ומסיציליה ועל גורל המגורשים", ע' אטקס וי' שלמון (עורכים), פרקים בתולדות החברה היהודית... מוקדשים לפרופסור יעקב כץ, ירושלים תש"מ, עמ' פה–פו, צה–צז.

105 כתבי היד הם אוכספורד 1986 ; 2000 (לפנים כתבי־יד פוקוק: 74,3 ; 74,2).

106 חמיו של משה (2).

107 בעלה של קונפראדה. ראה כ"י אוכספורד 1986, דפ' 2א, 97א, 97ב; כ"י אוכספורד 2000, דף 186א: "קונפראדה אלמנת החכם דון משה ׳ן׳ יחייא זלה"ה".

108 שם.

109 זה אינו ר' תם ׳ן׳ יחייא מקושטא. אחד בשם זה חי שני דורות לפניו בקושטא ואחר חי בזמנו שם. ר' תם ׳ן׳ יחייא השלוניקאי היה הבעלים של כתבי היד הנ"ל ובפרט אוכספורד 1986, שבו כלולות גם יצירות מידו. וראה שם חתימת ידו בדפים 3א, 103ב, 238ב. הוא חי בשאלוניקי, והיה גם בכפר פילישטרייא בזמן מגיפה (ראה שם, דף 77א).

מלבד שתי משפחות אלה יש שמות של אישים נוספים מבני יחייא בשאלוניקי, אלא שזיהויים וקישורם לבני משפחות אלה עדיין מסופק.¹¹⁰

ר' גדליה אבן יחייא מספר ב'ספר שלשלת הקבלה' בכתב-יד, ש"הרב ר' שלמה לוי בן אחות זקני זלה"ה והוא חבר ספר לב אבות... ועודנו עומד בסלוניקי".¹¹¹

נמצא שאחות סבו – ר' דוד ן' יחייא, או הוריה, היגרו מפורטוגל לשאלוניקי והיא נישאה לר' יצחק לבית הלוי – אבי ר' שלמה, שהיה יליד שאלוניקי. ממילא הקשר המשפחתי של שתי משפחות פורטוגאליות נכבדות ועתירות נכסים אלה, היה ארוך ימים. ר' גדליה מספר, שגם בנו של שלמה ן' יחייא (אחי ר' דוד הנ"ל ואחי סבו של ר' גדליה), דון יוסף ן' יחייא, התגורר בשאלוניקי.

תם אבן יחייא השאלוניקאי התפרסם באיש ספר אשר עמד בקשרי התכתבות עם משוררי זמנו – ר' סעדיה לונגו, אברהם ראובן ואחרים. חלק מהתכתבות ספרותית זו נשתמרה בשני כתבי היד הנ"ל.¹¹² הוא שהה תקופות ממושכות מחוץ למקומו – בונציה, בקושטא, באנגורה ובמקומות אחרים. היה מלומד ואספן ספרים אשר ספרייתו הגדולה זכתה לפירסום בקרב בני דורו.¹¹³ רכש ספרים והעסיק סופרים בהעתקת כתב-יד, ויש עותקים מספרייתו שהגיעו לידינו.¹¹⁴

110 בין מצבות שאלוניקי יש מספר אישים מבני משפחות יחייא ובתוכם גם חכמים. וראה למשל להלן, איגרת יב, הערה 56. וראה עמנואל, מצבות, במפתח; מולכו, מצבות, במפתח.

111 כתב-יד מוסקבה-גינצבורג מס' 652, דף 130א.

112 שירים ממנו ואליו מצויים בכתבי יד רבים, מלבד שני כתבי היד שהוזכרו לעיל. וראה למשל ב"י Mic.8572 בספריית בית המדרש לרבנים בניו-יורק (לפנים כ"י שזח"ה, מס' 499, מאוסף השופט מאיר סולצברגר).

113 ראה למשל ר' שמואל חיון, בני שמואל, שאלוניקי שע"ג, חלק השו"ת, סי' מג: "...בקשתי את שאהבה נפשי, חדושי הר"ן ז"ל לקיים ספיר גזרת אמרי נועם כבוד תורתך, בקשתיו ולא מצאתיו. הגם הלום שלחתי אל החכם המרומם כמה"ר תם ן' יחייא נר"ו לבקשם מעמו, כי אמרו יש עמו ספרים לאין קץ. גם שם לא נמצא. אם המצא ימצא, אני אעתיק לשונו ואשלחנו לפני מעלת כבוד תורתך..."; כ"י אוכספורד 1986, דף 77א: "להר' אברהם ראובן יצ"ו שלח להר' תם ן' יחייא יצ"ו על אשר נדר לתת לו ספר בחינת עולם ואחר מן המועד...".

114 ראה עליו במאמרי: "איגרת ר' מאיר עראמה נגר ר' יצחק אברבנאל והתקבלותה: חידה שבאה על פתרונה", תרביץ, עו (תשס"ז), הערות 23, 34, 36, 40 ואילך.

איגרות ארץ-ישראל למשפחת בית-הלוי

א. [מכתב ידידות מר' שלמה לבית-הלוי לר' יצחק פארדו בוונציה, שס"ב–שס"ג?]

מבוא

ר' שלמה לבית-הלוי ה"בחור" (שמ"א–שצ"ד), לימים מחכמי שאלוניקי ורבניה בראשית המאה השבע-עשרה,¹ נצר למשפחת בית-הלוי הפורטוגאלית שמוצאה מאבורא, כותב מכתב זה כנראה בשנת שס"ג² לחברו ר' יצחק פארדו,³ עמו התכתב. מן המכתב ניכר שלא חלף זמן רב מאז עזבו ר' יצחק ואביו ר' יוסף את שאלוניקי,⁴ וזו כנראה חליפת האיגרות הראשונה ביניהם מאז עזבו את שאלוניקי ועברו לוונציה. ר' שלמה לבית-הלוי משיב על מכתבם ומספר על עיסוקיו המרובים של אביו, ר' יצחק לבית-הלוי, כמרביץ-תורה בשאלוניקי (בקהל הפרובאנסאליים?), תפקיד אותו ירש מאביו, ר' שלמה ה"זקן", לאחר פטירתו של זה בשנת ש"ס.⁵ הוא מבקש מר' יצחק פארדו להשתדל למען ר' יחיאל די מונטילאץ, השד"ר הארץ-ישראלי, כדי שיתמנה כחבר ב"הסגר"⁶ בארץ-ישראל.⁷ חברות בהסגר שימשה מקור נכבד של הכנסה ובסיס לקיום כלכלי לתלמידי חכמים שתורתם אומנותם בארץ-ישראל, ונלווה לה גם מעמד של יוקרה. ההסגר המוזכר כאן הוקם כנראה עבור חכמי ארץ-ישראל (ואין לדעת מבאן, אם בירושלים או בצפת),⁸ בעשור הראשון של המאה השבע-עשרה, כלומר לפני סוף שנת שס"ב. מן הנתונים כאן לא ניתן לזהותו, ואין לדעת אפילו אם קרם עור וגידים או שמא נותר רק כתבנית. על ההקדש שמימן את ההסגר (בנראה מתרומות נדבן או

1 נכדו של ר' שלמה לבית-הלוי הזקן ובנו של ר' יצחק לבית-הלוי. שלושתם שימשו כמרביצי תורה בקהלי שאלוניקי במאות השש-עשרה והשבע-עשרה. ראה עליו: עמנואל, מצבות, א, מס' 599. עליו ועל משפחתו ראה בערכיהם ב־ *Encyclopaedia Judaica*, vol. 11, Jerusalem 1971, coll. 75–76, 82–83, 86–87.

2 ראה להלן, הערה 12, ובמראי המקומות שם.

3 ראה עליו להלן בהערה 13.

4 ראה להלן ליד הערה 48 בגוף האיגרת.

5 ראה להלן ליד הערות 86–89 בגוף האיגרת.

6 על מוסד ה"הסגר" ראה אצל א' ריינר, "הון, מעמד חברתי ותלמוד תורה: הקלויז בחברה היהודית במזרח אירופה במאות הי"ז–הי"ח", ציון, נח (תשנ"ג), עמ' 290–294. אני עתיד לדון בצמיחתו ובהתפתחותו של מוסד זה באמפריה העות'מאנית במחקר נפרד. וראה להלן, הערה 97.

7 ראה להלן ליד הערות 97–102 בגוף האיגרת.

8 וראה איגרת ז, הערה 4.

נדבנים, או שמא על פי צוואה) נתמנה ר' יוסף פארדו, ככל הנראה כנאמנם של התורמים (מונציה או ממקום אחר). על פי האיגרת, הוא קבע את החברים ובידו היה ה"פנקס", כלומר הוא שלט בתקציב.⁹

ר' יחיאל מונטיל (או מונטילאץ) יצא מארץ-ישראל פעמים אחדות. בשנת שמ"ה היה בוונציה לאחר שנאלץ לעזוב את צפת.¹⁰ הוא היה בשאלוניקי וכנראה גם בבלקאן בשנים שס"ב–שס"ג,¹¹ והוא מכונה כאן תושב ארץ-ישראל, אך אינו מכונה שד"ר, ואינו נזכר באיגרות אלה בשליח. לעומת זאת הוא מופיע בשד"ר ירושלים במקורות אחרים, כנראה מאוחרים יותר, אולי בשנת שס"ז, או בסמוך לה.¹²

* * *

<בא, ב 146 > [9] כתבתי לכמה"ר יצחק פארדו¹³ נר"ו בהיותו בויניציא, כי שלח

- 9 ראה להלן ליד הערות 97–101 בגוף האיגרת.
- 10 ראה אגרת ב, הערה 35.
- 11 ראה להלן, הערות 12, 99; איגרת ב, הערה 35; איגרת ג, הערות 7, 27. ברור מכאן (להלן ליד הערה 96) שהיה בשאלוניקי גם לפני כן.
- 12 מ' בניהו כותב ש"תקופת שליחותו של ר' יחיאל מונטילאץ אפשר לצמצם לשנת שס"ז" (בניהו, חייא רופא, עמ' 114). דבריו אלה מבוססים בעיקרם על קטעים מאגרון של ר' יוסף מטראני שנדפסו ותוארו על ידי: ברודי, אגרות, עמ' 95–97, ועל העובדה שר' חייא רופא היה כנראה בירושלים בשנת שס"ז (בניהו, חייא רופא, עמ' 112–114). אולם כמדומה אני שאין במקורות הנ"ל ראיה חותכת לכך ששליחותו מטעם ירושלים הייתה בשס"ז. על כל פנים, באיגרות אלה (א–ג) מתוארת שהייתו בשאלוניקי ובבלקאן כבר בשס"ג. וכמדומה אני שגם דברי ר' ראובן חדידה עליו: "...אבל אומ' אני הרשום בזכרוננו זה חמשה ועשרים שנה שעבר דרך ארצנו [ניקופול?]) החסיד הר"י די מונטיל זל" (עמאר, אבן שאנג'י, עמ' 109) מתייחסים לפרק זמן זה. ויש לתקן לפי זה אצל עמאר (שם, עמ' 20) את זמן התשובה לשנת שפ"ח בקירוב (ותאריך זה תואם גם לדברי ר' דוד קונפורטי). על ר' חייא רופא ראה גם איגרת ו וכן איגרת ג, הערה 27; אגרת יא, הערה 92. מאיגרת ג (ליד הערה 27) עולה שר' יצחק לבית-הלוי קיבל ממנו איגרת בכ"ו תשרי שחל ביום ו'. כיוון שברור שמדובר באירוע אחרי שנת ש"ס (ראה שם), התאריכים המתאימים הם שס"ג, שס"ז או שע"ד. אולם, כיוון ששלושת האיגרות הנוגעות בר' יחיאל מצויות בתוך חטיבת האיגרות של ר' יצחק ור' שלמה משנת שס"ג ולפניה, והן מסודרות בסדר כרונולוגי (דפים בא, א–לז, ב. בדף לח, א מופיעה שנת שס"ד כתאריכה של האיגרת הראשונה משנה זו), ברור ששתי האיגרות הראשונות הן מסוף שס"ב או ראשית שס"ג, ואילו האיגרת השלישית היא משנת שס"ג. וראה על ר' יחיאל גם אצל: עמאר, אבן שאנג'י, עמ' 19–20, 109, 257.
- 13 ר' יצחק פארדו משאלוניקי, כנראה בנו של ר' יוסף פארדו (יוצא שאלוניקי שישב בוונציה ולימים היה רבם של יהודי אמשטרדם). ראה עליהם: קונפורטי, קורא הדורות, דפים לט, א; מג, ב; מה, ב; י"ש עמנואל, "סייוען של קהילות הספרדים באמשטרדם ובקוראסאו ל'ארץ הקדושה' ולצפת", ספונות, ו (תשב"ב), עמ' תא–תב; בניהו, היחסים, עמ' 184; הנ"ל, "רבי יוסף פארדו–רבה הראשון של קהילת אמשטרדם", מחקרים על תולדות יהדות הולנד, ד (תשמ"ה), עמ' 1–6 (ובפרט עמ' 5 והערה 23); ד' קארפי,

אלי חליפות שלומותיו¹⁴ ע"י אחר¹⁵ /
 [10] זרע אנשים קדושים¹⁶ שבלם ראשים¹⁷ הנגשים אל ה'¹⁸ לכל דבר שבקדושה.¹⁹
 אוצר מכל / כלי חמדה,²⁰ לתורה ולתעודה,²¹ בכל מדה נאה וחסודה,²² ידו הדה.²³
 החכם שלם בלמודים²⁴ / כמה"ר יצחק פארדו נר"ו כיום יאיר /
 [13] הלא לאלדי'ם פתרונים²⁵ והוא יודע תעלומות²⁶ טמונות צפונות. לבי וכליותי²⁷
 נתונים / נתונים המה לך,²⁸ לעבוד ולשרת, שכם אחד על אחי²⁹ העומדים לפניך
 לשרתך.³⁰ ולעבוד / [15] עבודתך, עבודת הקדש³¹ יקרא לה,³² על שכמי אשאנה
 אענדנה עטרות לראשי.³³ ומיום / ידעתי את שמך, כשם הגדולים³⁴ חקרי לב,³⁵
 נקשרה נפשי בנפשך,³⁶ נפש העולה היא למעלה³⁷ / מכל המעלות והתחלות,
 עולות בקנה³⁸ החכמה והחשיבות, להיותי מסתופף מתחופף בצלך. / חמדתי
 וישבתי³⁹ בצל החכמה בצל הכסף,⁴⁰ נכספה וגם כלתה נפשי⁴¹ להיותי מאוכלי
 שלחןך,⁴² / שלחן מלכים⁴³, מאן מלכי רבנן.⁴⁴ שלחן התורה והמצוה⁴⁵ התאוה
 תאוה.⁴⁶ ועתה בעלטה נהפך / [20] כבודי עלי למשחית,⁴⁷ ומיום שמת לדרך
 פעמיך⁴⁸ הלך נפשי אחריך, הלוך ונסוע,⁴⁹ באשר / תהיה שמה רוחך להלוך ילך.⁵⁰
 ונשארתי כאיש נדהם⁵¹ וכל רוח אין בקרבו.⁵² נשיאים וגש'ם ורוח / אין,⁵³ כפגר
 מובס,⁵⁴ נושא ונותן ביני לבין עצמי,⁵⁵ אם עוד אשוב אראה פניך פני אלדי'ם,⁵⁶ /
 התחיינה העצמות היבשות האלה.⁵⁷ ולא נשאר בי כח לעמוד על עמדי⁵⁸ ולמשוך
 בקסת⁵⁹ / <כב, א 147> [1] ידי, יד כהה,⁶⁰ ואחר עד עתה.⁶¹ והאלדי'ם בשמים,

בתרבות הרנסאנס ובין חומות הגטו, תל אביב תשמ"ט, עמ' 210–211. וראה
 להלן, הערה 94; עמאר, אבן שאנג'י, עמ' 25, 242–243; להלן איגרת ח; מולכו,
 מצבות, מס' 923; מלכו, הסכמות, עמ' נב (משנת שפ"ה), נד (ת"א). איגרת
 אוטוגראפית מידו של ר' יצחק פארדו מצויה בכתב-יד זה בעמ' 266–267, והיא תידפס
 בספרי: "בית-הלוי: משפחה פורטוגאלית בשאלוניקי: איגרות ותעודות", המצוי בהכנה
 14 דרש בשלומו, משחק מילים על "חליפות שמלות" (בראשית מה, כב). 15 שליח 16 על
 פי שמואל א א, יא; שמות כב, ל 17 על פי דברי הימים א ז, ג 18 שמות יט, כב 19 מועד
 קטן, כח ע"ב ועוד 20 על פי הושע יג, טו 21 על פי ישעיה ח, כ 22 על פי כתובות, יז
 ע"א 23 על פי ישעיה יא, ח 24 בכל תחומי הידע ובפרט במתמטיקה. 25 בראשית מ, ח
 26 תהלים מד, כב 27 על פי תהלים כו, ב 28 במדבר ג, ט 29 על פי בראשית מח, כב;
 צפניה ג, ט 30 על פי דברי הימים ב כט, יא 31 שמות לו, א; ג ועוד 32 על פי ישעיה
 לה, ח 33 על פי איוב לא, לו 34 על פי דברי הימים א יז, א 35 שופטים ה, טז 36 על
 פי בראשית מד, ל 37 על פי קהלת ג, בא 38 על פי בראשית מא, כ; כב 39 על פי שיר
 השירים ב, ג 40 על פי קהלת ז, ב. הכסף מלשון כיסופים 41 תהלים פד, ג 42 מלכים
 א ב, ז 43 רש"י, שמות כה, כד 44 על פי גיטין סב ע"א 45 על פי שמות כד, יב ועוד
 46 על פי משלי כא, כו 47 על פי דניאל י, ח 48 על פי תהלים פה, יד 49 בראשית יב,
 ט 50 על פי יחזקאל א, כ 51 ירמיה יד, ט 52 חבקוק ב, יט 53 על פי משלי כה, יד.
 בהיפוך הלשון והכונה 54 ישעיה יד, יט 55 על פי אבות דרבי נתן, נ"ב, פ"א, ד"ה "ומנין
 שעשה" ועוד 56 על פי בראשית לג, י 57 על פי יחזקאל לז, ג 58 דניאל י, ח; י, יא;
 יא, טו 59 על פי שופטים ה, יד 60 חלשה, ראה: רש"י, שמות יג, ט 61 בראשית לב, ה

העונה אותי בעת צרתי,⁶² שלח ידו בשלומי, ⁶³ / עושה שלום במרומיו,⁶⁴ וראה אותי. ממעון קדשו, מן השמים,⁶⁵ השמיעני את קולך,⁶⁶ / קול קורא במדבר⁶⁷ בערבה, מול צו'ף⁶⁸ דבש אמרי נועם⁶⁹ טוב טעם ודעת⁷⁰ שפתיו / ברור מללו,⁷¹ ע'י החכם הנעלה כרע באח⁷² לראש, גם לי גם לך, כמהר'ר יצחק אדרבי⁷³ נר'ו. / [5] ראיתיו ובידו מגלה יפה כתרצה,⁷⁴ עלתה נצה הבשילו אשכלותיה⁷⁵ כפתוריה ופרחיה,⁷⁶ / לפרוס סוכת שלומו עלינו,⁷⁷ בפרט לעטרת תפארתו,⁷⁸ אורי וישעי,⁷⁹ הרב מורי⁸⁰ נר'ו. אשר / בהן חיתה נפשי,⁸¹ ולכל בהן חיי רוחי,⁸² רוח נכאה,⁸³ ונתן לי כח לעשות חיל,⁸⁴ להציג / לפניך אותותי אלה בקרבך⁸⁵ קדוש. ואיני יודע אם הרב מורי⁸⁶ נר'ו יוכל לכתוב / אליך, רובי תורתו התמימה משיבת נפש,⁸⁷ כי רבו עליו מעמסות לחוצות, מבית ומחוץ, / [10] עם ה' אלה,⁸⁸ בריבות ומשאם ומתנם. לכן, על הספק⁸⁹ אהיה לו לפה⁹⁰ ולמליץ בעדו, / ובשמו לחלק של'ל⁹¹ אלומות שלומות לאלפים ולרבבות, לעטרת תפארת הקרובים אל ה'. / אשר יבחר ה' הוא הקדוש,⁹² אביך קניך⁹³ נר'ו,⁹⁴ ולחלות פניו כי ידעתיו לבבו⁹⁵ שלם עם / אלדיו, לעשות רצון אביו שבשמים.⁹⁶ ושמוע שמעתי יש בידו הקדש אחד להסגר⁹⁷ / שבארץ הצבי תוב"ב, ואתה ראית לימים שעברו חלפו למו, בא בקרב מחננו / [15] חכם אחד, מלאך ה' צבאות הוא,⁹⁸ במהר'ר יחיאל מונטיל⁹⁹ נר'ו, והוא תושב ארץ / ישראל תוב"ב. אחלה פניו,¹⁰⁰ ישים אותו בהסגר ההוא ובפנקסו ובספרו ספר חיים¹⁰¹ / הנצחיים יכתוב שמו, לאות ולזכרון, לעתים ידועות. ובזה

62 על פי בראשית לה, ג 63 בשלמים, על פי תהלים נה, כה 64 איוב כה, ב 65 על פי דברים כו, טו 66 שיר השירים ב, יד 67 ישעיה מ, ג 68 על פי דברים א, א. במקור "סוף" 69 משלי טז, כד 70 תהלים קיט, סו 71 איוב לג, ג 72 תהלים לה, יד 73 מבני משפחת אדרבי בשאלוניקי. ראה: עמנואל, מצבות (מפתח: אדרבי), עמ' 920, ואולי הוא נכדו של הפוסק הידוע. על בן דורו אברהם, ראה: בניהו, דור, עמ' קיח ואילך 74 זכריה ה א-ב; שיר השירים ו, ד. ראה להלן, איגרות ב, הערה 20; ג, הערה 31 75 בראשית מ, י 76 שמות כה, לא 77 על פי נוסח תפילת "השכיבנו" של ערב שבת ויום טוב 78 על פי משלי טז, לא 79 תהלים כז, א 80 אביו, ר' יצחק 81 על פי בראשית יב, יג 82 ישעיה לח, טז 83 משלי טו, יג 84 על פי דברים ח, יח 85 על פי שמות י, א. אותותי=אותיותי, האיגרת שלהלן 86 לעיל, הערה 80 87 תהלים יט, ח 88 יחזקאל לו, כ 89 כלומר למצער, בהכרח 90 על פי שמות ד, טז 91 רומז לישעיה ח, ג. של"ל: מגוון, מרובה 92 במדבר טז, ז 93 דברים לב, ו 94 רמז לר' יוסף פארדו. ראה לעיל, הערה 13 95 על פי בראשית יח, יט; מלכים א יא, ד 96 אבות ה, כ 97 הסגר=מוסד לימודי שנתפתח בצפת ועניינו חבורת לומדים נבחרת, ממומנת על ידי נדבנים ונבדלת משיבה או מדרש. וראה לעיל, הערה 6 98 על פי שופטים ו, כב, השווה איגרת ג, הערה 4 99 ראה לעיל, הערה 12, והשווה איגרת ב, הערות 10, 35; איגרת ג, הערות 7, 27. מן האיגרות שלפנינו מבורר שהיה בשאלוניקי ובבלקאן בשנת שס"ג 100 על פי לשון הפיוט "אוחילה לאל אחלה פניו" הנאמר ב"ימים נוראים" (על פי תהלים קיט, נח) 101 תהלים סט, כט. כלומר יש כאן פנייה של שתדלנות למען יחיאל מונטיל, לדאוג לכך שיהיה חבר

אדע כי מצאתי חן בעיניו¹⁰² / עיני צדיק, ולך האח¹⁰³ החיים והשלום¹⁰⁴ אין קץ.¹⁰⁵

ומה לי עוד לדבר ולחבר אמרים / ברוב דברים,¹⁰⁶ זולת לחלות פניך תמהד תחישה פעמי מרכבותיך ישועה,¹⁰⁷ לשכון כבוד / [20] בארצנו¹⁰⁸ כימי קדם, בתוך משכנך.¹⁰⁹ ובניך אוכלים ושותים סביב לשלחנך,¹¹⁰ שמחים / וחוגגים כהולך בחליל.¹¹¹ ואני תפלתי לה,¹¹² יכוננו דרכיך ומחשבותיך,¹¹³ אם לטוב ואם / למוטב,¹¹⁴ ויביאך בשלום ובמישור¹¹⁵ אל מחוז חפצך ויעלך גם עלה¹¹⁶ על כפי גבי / מרומי המעלות והגדולות גבוה מעל גבוה,¹¹⁷ כנפשך נפש חכמה, ונפש נקשר נאסר / במאסר חבלי אהבתך, אהבה רבה. מובן ומזומן לעבודתך, והוא הקטון שלמה לבית הלוי.¹¹⁸ /

[25] נא לשון בקשה,¹¹⁹ תהיה לי לפה ולמליץ טוב בעדי, אל עטרת תפארת לעמוסי בטן,¹²⁰ החכם השלם / האדון אביך נר'ו.¹²¹ והנני כורע ומשתחוה¹²² מול הדרת תפארתו ונושק כפות ידיו ורגליו אמונה¹²³. /

ב. [מכתב ידידות מר' יצחק לבית-הלוי לר' יחיאל די מונטילאץ, שס"ב–שס"ג?]

מבוא

ר' יצחק לבית-הלוי משיב לר' יחיאל די מונטילאץ. ר' יחיאל שלח לחכמי שאלוניקי שאלה הלכתית המלווה בתשובתו שלו, בנושא הקשור בהקדש.¹ השאלה הובאה לאחר מחכמי העיר (ר' חיים שבתאי?), ור' שלמה לבית-הלוי ה"בחור", העביר אותה בין חכמי העיר לקבל תשובתם. ר' יצחק מבטיח לו להשיב עליה,² ומבקש

בהסגר (ויקבל מימון) ויירשם בפנקס (בלומר פנקס של מקבלי סיוע). "ספר חיים"–במובן זה, שהסיוע הוא צינור של קיום וחיים, "הנצחיים" – כלומר סיוע מתמשך וקבוע 102 על פי שמות לג, טז 103 לשון רעות 104 מלאכי ב, ה 105 על פי ישעיה ט, ו. כאן סיום גוף האיגרת, מכאן איחולים ובקשות 106 על פי קהלת ה, ב 107 שופטים ה, בח; חבקוק ג, ח 108 תהלים פה, י. בשאלוניקי 109 על פי ירמיה, מו, כו 110 על פי תהלים קכח, ג 111 על פי ישעיה ל, כט 112 על פי תהלים סט, יד 113 על פי משלי ד, כו; טז, ג 114 בין טוב ובין רע 115 על פי מלאכי ב, ו 116 על פי בראשית מו, ד 117 על פי קהלת ה, ז 118 הנכד, בן יצחק 119 ברכות ט ע"א ועוד 120 על פי ישעיה סב, ג; מו, ג 121 ר' יוסף פארדו 122 על פי אסתר ג, ה 123 שמות יז, יב

1 אין לדעת מכאן, אם יש לזה קשר להקדש שאליו ביקש להסתפח. ראה איגרת א, ליד הערה 97.

2 בתשובות ר' יצחק לבית-הלוי, כ"י בהס"ל 8°5221; B614, לא מצאתי תשובה לר' יחיאל. התשובה היחידה שעניינה בהקדש והעוסקת בתקפותה של צוואה מצויה שם בדפים 115–117ב, ואינה עניין לכאן

ממנו לשלוח לו דברים מתורת האר"י, ובפרט את "סוד המלבוש".³ מן האיגרת מבורר שבני ביתו וגם חברי ישיבתו מכירים את ר' יחיאל, אשר ביקר קודם לכן בשאלוניקי, והמצוי עדיין מחוץ לארץ-ישראל.

* * *

ב"ה

<בו, א 155> [1] כתבתי בשם הרב מורי⁴ נר"ו
 [2] אוצר מכלי חמדה,⁵ לתורה ולתעודה.⁶ ונפשי קשורה בנפשו,⁷ נפש יקרה היא מפנינים,⁸ ובל חפצים לא / ישוּוּ בה.⁹ החכם השלם כמהר"ר יחיאל¹⁰ נר"ו
 [4] מה מתוק מדבש ונופת צופים,¹¹ המצפצפים והמהגים,¹² כתב גילי אצבעותיך, מר עובר,¹³ להשיב / [5] נפשי השוקקה, חשוקה לראות בזוהר טוהר פניך, פני אלד"ים,¹⁴ הנאהבים והנעימים¹⁵ נעימות / בימיך נצח,¹⁶ אהוב למטה ונחמד למעלה.¹⁷ ראה ראיתי מתוך חזות כתבך, שלחת / שאלה אחת, עם תשוב'תך הרמתה,¹⁸ על ענין הקדש אחד, ליד החכם השלם כמהר"ר פ' נר"ו.¹⁹ תכף / ומיד בקראי מגלתך, מגלה יפה כתרצה,²⁰ עלתה נצה הבשילו אשכולותיה²¹ כפתוריה ופרחיה,²² / שלחתי לבני י"א²³ ליקח אותה מיד החכם נר"ו. וכבר נתנה לו, וגם אני לא אחשוך פי,²⁴ / [10] ואכתוב הנראה לעניות דעתי, אם ה' יגזור בחיים, ובני שלמה י"א ילך עמה אל / כל שאר חכמי עירנו²⁵ יע"א. ומי יתן תבא שאלתי,²⁶ העמק שאלה,²⁷ כי רצוני וחפצי / להפיק רצונך עד מקום שידי מגעת,²⁸ לא אשוב אחור ימיני,²⁹ כי לשמך ולזכרך / תאות נפשי,³⁰ נפש עניה סוערה.³¹
 [14] עוד זאת אדרש מאתך תהלתי.³² תשלח³³ כל הדברים הנמצאים ממוהריאל

3 ראה להלן, הערה 35

4 ר' שלמה כותב בשם ר' יצחק לבית-הלוי, ראה: איגרות א, הערה 80; ג, הערה 2; ד, הערה 6; ה, הערות 13, 158; 5 על פי הושע יג, טו 6 ישעיה ח, כ 7 על פי בראשית מד, ל 8 משלי ג, טו 9 משלי ח, יא 10 ראה איגרות: א, הערות 12, 99; ג, הערה 7 11 על פי תהלים יט, יא 12 ישעיה ח, יט 13 על פי שה"ש ה, ה; בבלי, שבת ל ע"ב 14 על פי בראשית לג, י 15 שמואל ב א, כג 16 תהלים טז, יא 17 על פי בבלי, ברכות יז ע"א; קידושין עא ע"א 18 על פי שמואל א ז, יז. תשוב'תך-הגרש מסמן שלשאלה בעניין ההקדש צורפה גם תשובת ר' יחיאל 19 בנוסח שלפנינו שהועתק מן המקור הוצא שם החכם 20 על פי שה"ש ו, ד. השווה איגרות א, הערה 74; ג, הע' 31 21 בראשית מ, י 22 בראשית מ, י; שמות כה לא ועוד. וראה איגרת א, הערות 75-76 23 הכוונה לר' שלמה לבית-הלוי הבחור 24 איוב ז, יא 25 שאלוניקי 26 איוב ו, ח 27 ישעיה ז, יא 28 בבא מציעא ז ע"א 29 על פי איכה ב, ג 30 על פי ישעיה כו, ח 31 ישעיה נד, יא 32 תהלים בב, כו 33 על זיקתו של ר' יצחק לבית-הלוי לקבלת האר"י, ראה: הקר, הקבלה בשאלוניקי, עמ'

זצ'וקל, ³⁴ / [15] ובפרט סוד הלבוש של כל ערב שבת ושבת. ³⁵ עכ"פ, למען אהבתנו, אל תשיב אחור / ימינך נאדרי בכה. ³⁶

[17] גרי ביתי ואמהותי ³⁷ והבנים בני, ³⁸ כלם יכרעו ויפולו, ³⁹ ונושקים כפות ידיך. ומכלם / תשא אלף אלפי שלומות, ובפרט מכל בני הישיבה ⁴⁰ ישמרם צורם.

ואני תפלה לאלדי ישעי, ⁴¹ יאריך ימיך בטוב ושנותיך בנעימים. ⁴² ותראה חופת / [20] בניך, כשתילי זתים סביב לשלחנך, ⁴³ שלחן התורה והמצוה. ⁴⁴ כנפשך ונפש / נקשר נאסר במאסר עבותות אהבתך ⁴⁵ כי רבה היא בעיני. הצעיר

[23] שלח נא ירך ⁴⁶ והודיעני נא את דרכך ⁴⁷ אם תלך במהרה לארץ ישראל תוב"ב

ג. [ר' יצחק לבית-הלוי לר' יחיאל די מונטילאץ על הפצת ספרי אביו, שס"ג]

מבוא

מאיגרת זו, שהיא חלק מההתכתבות בין ר' יצחק לבית-הלוי לר' יחיאל די מונטילאץ, מבורר שר' יחיאל, המצוי עדיין בגולה, מתבקש לשמש סוכן למכירת ספרי אביו של ר' יצחק, ר' שלמה לבית-הלוי ה"זקן". ר' יצחק מבקש אותו לדאוג

174*. וראה להלן איגרת יד, ליד הערה 23 34 ממורנו ורבנו הרב רבי יצחק אשכנזי לוריא זכר צדיק וקדוש לברכה 35 על ר' יחיאל והתעניינותו ב"סוד המלבוש" ראה כבר בספר "פירוש מגילת רות" לר' עובדיה המון מברטנורא שהוציא לאור בוונציה שמ"ה, ובשערו נדפס: "...על דרך הנסתר, שחבר הרב המקובל האלהי כמהר"ר עובדיה מברטנורה זצ"ל ועמו סוד חלוקא דרבנן מהרב הנז' (ההדגשה שלי י.ה.).". שם, דף יב, ב-יח, א: סוד המלבוש. וכן במהדורת מרדכי בן ברוך מטיבולי, שיצאה לאור באותה שנה: "מקרא קדש פירוש מגילת רות על דרך האמת" וכו', ונציה שמ"ה, דף יב, ב-יח, א (על ההבדלים במהדורות ראה י' יודלוב, גנזי ישראל, ירושלים תשמ"ה, מס' 1063). וכן ביתר הרחבה בכ"י אוכספורד 1597, דפים 30א-48א (כפי שהעירו ג' שלום ומ' אידל – ראה להלן). מר יואל מרציאנו, העירני גם על כתב יד המבורג, אוסף לוי 67, סרט מס' 1530 במתכ"ע בהס"ל. על סוד המלבוש ראה: מ' אידל, "ר' יהודה חליווה וחיבורו-ספר צפנת פענח", שלם, ד (תשמ"ד), עמ' 139-145 (ובפרט עמ' 145 על ר' עובדיה המון ועל ספר "סוד המלבוש", או "לבוש מלכות"); הנ"ל, "בין קבלת ירושלים לקבלת ר' ישראל סרוק", שלם, ו (תשנ"ב), עמ' 165-173; י' אביבי, "כתבי האר"י באיטליה עד שנת ש"פ", עלי ספר, יא (תשד"ם), עמ' 91-123; ר' מרוז, "אסכולת סרוק: היסטוריה חדשה", שלם, ז (תשס"ב), עמ' 151-193. 36 על פי שמות טו, ו 37 איוב יט, טו 38 בראשית לא, מג 39 על פי תהלים כ, ט; תפילת "עלינו לשבח" 40 הישיבה בקהל עץ-חיים, אשר עמד בראשה, לפי עדויות בני התקופה, או אולי זו ישיבת קהל פרובאנס, בה נתקבל לאחר מות אביו בשנת ש"ס, ונתמנה לראש הישיבה. 41 מיכה ז, ז 42 על פי איוב לו, יא 43 תהלים קכח, ג 44 על פי דברי הימים ב יד, ג 45 על פי הושע יא, ד 46 על פי איוב א, יא 47 על פי שמות לג, יג

למכירתם של חמישה עותקים של ספר "השק שלמה" במקום מושבו, יחד עם חכם אחר. הספר, פירוש ספר ישעיה, הוא אחרון הספרים הנדפסים של ר' שלמה (הדפסתו נשלמה בחודש סיוון ש"ס) ור' יצחק היה מעורב מאד בהדפסה. הוא כתב הקדמה לספר, חיבר לו מפתחות מפורטים (דפים קמ, ב-קנז, ב) ואחרית דבר.

מעורבותם של חכמים, ובפרט אישים הנעים ונדים ממקום למקום, במסחר הספרים, בהפצתם ובמכירתם, היא תופעה נפוצה בתקופה זו.¹ ר' יצחק לבית-הלוי מנצל את קשרי הידידות שלו עם ר' יחיאל להפצת ספרי אביו.

* * *

ב'ה

<בז, ב 158> [ו] כתבתי בשם הרב מורי² נר"ו

[2] אדם למראה ארי.³ עיר וקדיש מן שמיא נחית.⁴ גוד אחית וגור אסיק.⁵ פסיק ותני / באוריתא קדישתא אגב ארבע אמות של הלכה.⁶ החכם השלם כמה"ר יחיאל נר"ו.⁷ /

[4] הלא לאלדים פתרונים⁸ והוא יודע תעלומות לבי וכליותי.⁹ מיום צלח רכב הודך והדרך,¹⁰ / [5] הלך נפשי אחריך¹¹ הלוך ונסוע.¹² באשר תבוא שמה הרוח ללכת¹³ ילך, מבלי נטות / על ימין או על שמאל.¹⁴ כי כאשר ידבק האזור במתני איש,¹⁵ דבקה נפשי¹⁶ עמך / גבור החיל.¹⁷ ועיני תלויות,¹⁸ צופיות הומיות בראש¹⁹

1 ראה למשל ברודי, איגרות, עמ' 98, על משלוח חמישים עותקים של ספר "חן טוב" (ונציה שס"ה) ללובלין. בכתב-היר מצויות איגרות נוספות שעניינן הפצת ספרי ר' שלמה לבית-הלוי ה"זקן": דפים כד, ב-כה, ב; כו, ב-כז, א (שתיהן קודמות לאיגרת זו); מג, א. על חכמים ו"בלי קודש" כמוכרי ספרים ראה למשל: ש"ד גויטיין, "כלי קודש ורופאים כמוכרי ספרים", קרית ספר, מד (תשכ"ט), עמ' 125-128; בניהו, דור, מפתח: ספרים.

2 ר' שלמה לבית-הלוי הבחור בשם אביו ר' יצחק לבית-הלוי. ראה איגרות ב, הערה 4; ד, הערה 6; ה, הערות 13, 158; 3 ראה איגרת ט, הערה 63 ובאגרת רבי יצחק לבית-הלוי, ב"י בהס"ל 127⁸, דף ריח, א שורות 19-20: "וארו עיר וקדיש", (לפי קריאתו של א' שוחטמן, גאויזון, עמ' שי). ובפסוק (דניאל ד, י) כתוב: "וְאֵלֹהֵי עִיר וקדיש" ("וְאֵלֹהֵי" = והנה; "אֵרִי" = הרי) 4 דניאל ד, י. כלומר, אדם למראה אך כמלאך קדוש שירד משמים. "עיר וקדיש" משמש בספרות כתואר לחכם והשווה לעיל, באיגרת א, הערה 98; איגרת ט, הערה 63. טרמינולוגיה רווחת בכתבי קבלת האר"י לרבים. ראה הקדמת ר' חיים ויטאל לספר עץ-חיים 5 על פי בבלי, חגיגה יט ע"א. כלומר, כוחו גדול והוא מחובר לעליונים ותחתונים (לשמים ולבריות) 6 ברכות ח ע"א 7 ראה איגרת א, הערות 12, 99. 8 בראשית מ, ח 9 על פי תהלים מד, כב; שם, עג, כא 10 על פי תהלים מה, ד-ה. כלומר, מיום עזוב המקבל את מקום השולח 11 תהלים סג, ט 12 בראשית יב, ט 13 על פי יחזקאל א, יב 14 על פי שמואל ב, ב, יט 15 על פי ירמיה יג, יא 16 תהלים סג, ט 17 שופטים ו, יב 18 על פי מדרש שוחר טוב לתהלים (מהד' בובר), מזמור כה, ד"ה: אלוהי בך בטחתי; תפילת "היום הרת עולם" (ראה: ד' גולדשמידט, מחזור לימים הנוראים, ראש השנה, ירושלים תש"ל, עמ' 244)

מרומים, עליך בית נתיבות²⁰ לדעת, / אם אראה נס מתנוסס, אשמע קול²¹ מדבר²² אלי, דברי שלום ואמת.²³ ונפשי יושבת / בפתחי שערים בעיר,²⁴ אל בל הבא לתוך מחנינו, לראות אם יש עושים חסד / [10] ואמת.²⁵ בי ביתה בקיר החומה ובחומה היא יושבת.²⁶ ויום ו' ב'ו תשרי²⁷ לעת ערב, / בבא השמש²⁸ להיות יום מנוחה, ראה ראיתי²⁹ איש א' ובידו מגלה עפה,³⁰ יפה / בתרצה,³¹ איומה בנדגלות,³² דגול מרבבה.³³ ונפשי צהלה ושמחה³⁴ לקראתה, / לקראת בלה,³⁵ לאמר הנה זה בא.³⁶ בא יבא ברנה,³⁷ וכל עצמותי תאמרנה³⁸ בחדוה / וגיל, באי כלה בא"י כל"ה.³⁹ כי גם את זה לעומת זה עשה האלדים.⁴⁰

[15] אין לי עוד להאריך, רק לחלות⁴¹ פניני פניך, פני אלדים,⁴² כי הנני שולח ה' ספרי חשק / שלמה,⁴⁴ שתשים עיני השגחתך לטובה, יחד עם החכם השלם, ידו בכל,⁴⁵ החסיד / העניו המאושר בכל עניניו, כמה'ר פ'.⁴⁶ ותפרוש לו אלומות שלומותי לאלפים. / ואני על משמרת אעמודה,⁴⁷ להפיל תחנתי לפני⁴⁸ מעונה אלדי קדם,⁴⁹ ישמיעך / בשורות טובות מביתך,⁵⁰ והילדים אשר חנן לך ה' אלדיך.⁵¹ ושב ה' אלדיך את / [20] שבותך,⁵² בארץ אשר ה' אלדיך דורש אותה תמיד.⁵³ וישוב יחיינו⁵⁴ ויוליכנו יחד / באהבה ואחווה, אבות ובנים. ועיניך הרואות,⁵⁵ כנפשך ונפש אחיך, מתדבק / באהבתך כל הימים אשר הוא חי. הצעיר

19 על פי משלי א, כא 20 על פי משלי ה, ב 21 על פי ירמיה ד, בא ותהלים ס, ו. הכותב מתאר בצורה ציורית את הציפיה למכתב מר' יחיאל 22 יחזקאל א, בה 23 אסתר ט, ל 24 משלי א, כא 25 על פי בראשית כר, מט 26 יהושע ב, טו 27 כיוון שכ"ו תשרי נפל ביום ו', וכיוון שמבורר מהזכרת שם הספר "חשק שלמה" שהאיגרת נכתבה בוודאי אחרי ש"ס (שנת הדפסת הספר), שנת כתיבת האיגרת היא שס"ג, שס"ז או שע"ד-שבהן חל כ"ו תשרי ביום ו'. כאמור לעיל (איגרת א, הערה 12), מדובר בשנת שס"ג, ומכאן שר' יחיאל ביקר בשאלוניקי ושהה בבלקאן לפני תשרי שס"ג. בכל אלה לא נזכר שהיה שר' באותו הפרק 28 על פי יהושע ח, כט 29 שמות ג, ז 30 איגרת. על פי זכריה ה, א 31 ראה לעיל, איגרות א, הערה 74; ב, הערה 20 32 על פי שה"ש ו, ד 33 שה"ש ה, י 34 אסתר ח, טו 35 מתוך הפיוט "לכה דודי" לר' שלמה אלקבץ 36 שה"ש ב, ח; ישעיה כא, ט 37 תהלים קכו, ו 38 תהלים לה, י 39 לעיל הערה 35. כלומר, הוא משתמש בהזכרות מ"לכה דודי" לקישור המועד (יום שישי בערב) והנושא: השמחה לקראת האיגרת שהיא כמו לקראת כלה 40 קהלת ז, יד 41 זכריה ז, ב; ח כא, כב 42 על פי בראשית לג, י 43 חמישה 44 שלמה לבית-הלוי (הזקן), חשק שלמה, שאלוניקי ש"ס 45 בראשית טז, יב 46 כלומר החכמים, יחיאל וחכם אחר שלא נודע שמו, משמשים כסוכנים להפצת ספרי ר' שלמה הזקן 47 חבקוק ב, א 48 על פי ירמיה לה, כו; דניאל ט, כ 49 דברים לג, כז 50 אשתך בלשון חז"ל, ראה: יומא ב ע"א 51 על פי בראשית לג, ה 52 דברים ל, ג. אפשר שהוא רומז לשיבת ר' יחיאל לארץ-ישראל, ושמא לרצונו (ראה איגרת א) להתיישב בה 53 דברים יא, יב, ארץ-ישראל 54 על פי הושע ו, ב 55 דברים ג, כא

ד. [ר' יצחק לבית-הלוי לר' חיים (שבתי?).¹ בקשת סיוע לחכם עני העולה לארץ-ישראל, פילישטרייא?² שס"ד]

מבוא

תושבי שאלוניקי היהודים נהגו לצאת מעירם בתקופות של מצוקה – מגפות ופגעים אחרים, לכפרים שבמחוזם, עד יעבור זעם. אחד הכפרים הללו היה פילישטרייא, שם נתחברו על ידי חכמי העיר גם כמה מחיבוריהם.³ ר' שלמה לבית-הלוי שהה שם בשנת שס"ד, ככל הנראה לרגל מגפה בשאלוניקי, והוא שלח מכתב המלצה זה משם בשם אביו, לחכם בשם חיים, שאפשר שנותר בשאלוניקי. הוא מבקשו לסייע במגבית עבור החכם נושא המכתב. לפי צורת הפנייה ותוכנה, ברי שמדובר באישיות בולטת היכולה לסייע ביד העני. אפשר שהוא ר' חיים שבתי, מגדולי חכמי שאלוניקי באותה תקופה, שהיה רבו של ר' שלמה לבית-הלוי ומיודעו של אביו. החכם הנזקק לסיוע, ר' שמואל, מחליט לחזור לארץ-ישראל לאחר שבני ביתו נפטרו במגפה,⁴ ולא נותרה לו אלא בת אחת ואחות.⁵ לפנינו אדם שחי ואפילו נולד בארץ-ישראל ("אל ארצו ואל מולדתו"), היגר לטורקיה האירופית ולא מצא מנוח לכף רגלו. אפשר שהביטוי "ועירו עיר גדולה לאלדיים ארץ הצבי תוב"ב", רומז להיותו יוצא צפת, שבתקופה זו רבים מאישיה היגרו הימנה, כדי למצוא פרנסה בנכר, אולם אין ביטחון בדבר.

* * *

- 1 אפשר לשער שהחכם אליו נכתבה האיגרת הוא ר' חיים שבתי מגדולי חבמי שאלוניקי באותו דור, אולם אין ביטחון בדבר. ראה עליו: קונפורטי, קורא הדורות, דף מד, א-ב; עמנואל, מצבות, עמ' 298–301.
- 2 כפר במחוז שאלוניקי. כיוון שהאיגרת צמודה אל איגרות שנכתבו על ידו שם בשנת שס"ד, אפשר לשער שגם היא נכתבה בכפר, אך אין ודאות בדבר. ראה כתב-היד, דפ' לח, א-מג, א.
- 3 ראה למשל מ' אלמושנינו, ספר תפלה למשה, שאלוניקי שכ"ג, דף עה, ב: "עד הנה עורני נחני אלהים דרך לעבור גאולת נפשי גולה וסורה מחמת אימה רעם זעם משלחת מלאכי רעים וידריכני בדרך ישרה פה כפר פילישטראה מחוז שאלוניקי בשנת אכפר"ה [ש"ו] פניו במנחת שיחת פרי שפתי...". וראה גם בכ"י אוכספורד 1986, דף 77א על בני משפחת נ' יחייא והתכתבותם מכפר פילישטרייא. ר' שלמה לבית-הלוי עצמו מספר על הבריחה לכפר מחמת המגפה. ראה: שאלות ותשובות, שאלוניקי תי"ב, או"ח, סי' יא; יו"ד, סי' ה, כז, ל; אה"ע, סי' ה, י.
- 4 להלן באיגרת ליד הערה 28: "כי יש עליו חובות המריבות נפש, רבו מארבה, מתכריכים וצורכי מתים".
- 5 שם, ליד הערה 36: "יש לו אחות תמנע מכל טוב והיא סמוכה עליו...".

ב'ה

<מב, ב 210> [1] בשם הרב מורי⁶ נר'ו בשנה הנז'⁷
 [2] חורש מצל⁸, אשר בצלו יחיו⁹ רעב ללחם מלחמה של תורה, וצמא למים¹⁰
 לשתות בצמא / את דבריו, ¹¹ דברי אלדיים חיים, ¹² האח החכם השלם במה'ר
 חיים נר'ו. /
 [4] הנה נא הואלתי¹³ לחלות פניך פני אלדיים, ¹⁴ בי המוביל הלז, ¹⁵ החכם הנעלה
 ר' שמואל יצ'ו, בעונות¹⁶ / [5] באו עליו צרות רבות ורעות, ¹⁷ צרורות, חוברות
 אשה אל אחותה, ¹⁸ לא יתנוהו השב רוחו, ¹⁹ רוח / רוח נכאה. ²⁰ עוד זה מדבר
 וזה בא, ²¹ ומשבר קירות טירות לבבי, לב יודע מרת רוחו, ²² רוחו / ונשמתו, ספו
 תמו מן בלהות²³ הזמן בלתי נאמן, סבוהו סבבוהו. ²⁴ ויד ה' הויה²⁵ בקרב ביתו, /
 להכרית עולל ויונק, ²⁶ לא נשאר לו כי אם²⁷ בת אחת. נכחד כחו, ונפשו נפש עניה
 סוערה לא / נוחמה, ²⁸ כי יש עליו חובות המדיבות נפש, רבו מארבה, ²⁹ מתכריכים
 וצורכי מתים. ועוד, / [10] כי רוצה לחזור וללכת אל ארצו ואל מולדתו³⁰ ועירו,
 עיר גדולה לאלדיים, ³¹ ארץ הצבי³² / תוב'ב. וצריך להכין צידה³³ לדרכו, דרך
 ישר יכשר בעיני אלדיים ואדם. ³⁴ ולרש אין כל³⁵ / מאומה בידו, ³⁶ ומה גם בי יש
 לו אחות תמניע³⁷ מכל טוב, והיא סמוכה עליו. והנערה אין / לה אב ואם, וכבר
 הגיעה לפרקה, ואין לה על מה שתסמוך, זולת רחמי שמים. / לבן שאו ידיכם קדש
 וברכו³⁸ אותו במסת נדבת ידיכם, ³⁹ ולבם יחשב לצדקה, ⁴⁰ ולי לחן / [15] וחסד⁴¹
 גדול. אל ישוב דך נכלם, ⁴² ועמך הסליחה. ⁴³ ואני תפלה לה, ⁴⁴ יעלך גם עלה /
 על גבי המעלות, עולות בקנה⁴⁵ המעלה והרוממות, ויתן לך שכר פרי הבטן, ⁴⁶ /
 בנים הגונים כשתילי זתים סביב לשלחנך, ⁴⁷ שלחן התורה. כנפשך, נפש חכמה, /
 ונפש נאמן ברית אהבתך, דורש שלומך בל הימים אשר אני חי על האדמה. ⁴⁸ /

6 ראה איגרות ב, הערה 4; ג, הערה 2; ה, הערות 13, 158 7 באיגרת הקודמת, שם, שהיא משנת שס"ד 8 יחזקאל לא, ג 9 הושע יד, ח 10 על פי עמוס ח, יא 11 על פי מסבת אבות א, ד 12 ירמיה כג, לו. רומז לשם המקבל 13 בראשית יח, כז; לא 14 בראשית לג, י 15 שמואל, החכם העני הנזקק לסיוע, אשר בידו ניתנה איגרת זו 16 ביטוי שגור לסיבת הצרות. וראה גם להלן, איגרת יא, הערה 20 17 תהלים עא, כ 18 שמות כו, ג; יחזקאל א, ט 19 על פי איוב ט, יח. סימני מחיקה על "רוח" 20 משלי טו, יג 21 איוב א, טז-יח 22 על פי משלי יד, י 23 תהלים עג, יט 24 על פי תהלים קיח, יא 25 שמות ט, ג 26 על פי ירמיה מד, ז 27 על פי דברי הימים ב כא, יז 28 ישעיה נד, יא 29 ירמיה מו, כג 30 על פי בראשית כד, ד; שם, יב, א; במדבר י, ל 31 יונה ג, ג 32 דניאל יא, טז ועוד 33 ע"פ יהושע א, יא 34 משלי ג, ד 35 שמואל ב יב, ג 36 בראשית לט, כג 37 על פי בראשית לו, כב 38 תהלים קלד, ב 39 על פי דברים טז, י 40 על פי בראשית טו, ו; תהלים קו, לא 41 אסתר ב, יז 42 תהלים עד, כא 43 תהלים קל, ד 44 תהלים קט, ד; סט, יד 45 בראשית מא, ה; בב 46 תהלים קכז, ג 47 על פי תהלים קכח, ג 48 על פי דברים ד, י ועוד 49 ברכות סד ע"א ועוד 50 שמות כד, יב ועוד

עג'ה

[20] סיני ועוקר הרים להרים⁴⁹ דגל סגל התורה והמצוה,⁵⁰ לו נאווה הגדולה והתפארת,⁵¹ החכם השלם / כמהר'ר חיים נר'ו כיום יאיר
[22] ראש מר דרור,⁵² דבר אחד לדור,⁵³ על התורה ועל העבודה,⁵⁴ הרב המובהק לגאון ולתפארת / ישראל, כמהר'ר נר'ו

ה. [ר' יצחק לבית-הלוי לר' משה רי קוריאל בצפת. המלצה לאנוס העולה לארץ-ישראל, שס"ה]

מבוא

גם איגרת זו נכתבה על-ידי ר' שלמה לבית-הלוי הבחור בשם אביו ר' יצחק (ראה להלן ליד הערות 13, 158). היא מעידה על קשרי משפחת ר' יצחק עם משפחת די-קוריאל. מזמנה של האיגרת מוכח, שבחודש אב שס"ה או בסמוך לו, היה ר' משה די קוריאל בחיים.¹

סגנונה של האיגרת מליצי ומעורפל משהו, כמקובל אצל משכילי התקופה, אשר ביקשו לשוות גם לאיגרותיהם אופי ספרותי. אולם, אף על פי כן ניתן לעמוד על תכניה. פתיחתה (מהערה 15 ועד הערה 51) מתארת את מצבו הנפשי של ר' יצחק, בעקבות פטירת אביו בשנת ש"ס ואירועים אחרים, ואת היחלצותו ממצב של פאסיביות לפעולה ועשייה, בולל חידוש והמשך התכתבות ותקשורת, בדרך שעשה לפני כן. בהמשך (מהערה 51 ועד הערה 75) הוא מתאר את פטירת אביו ואת השינוי שחל במצבו ובמצב משפחתו, ועובר לדברי שבח והערכה לר' משה, וליחסו של האחרון לר' שלמה, אבי יצחק (מהערה 76 ועד הערה 85). לאחר מכן הוא מזכיר לר' משה את שסיפר לו זה על אביו שלו, ר' ישראל די קוריאל,² ואת מה ששמע מר' שלמה לבית-הלוי (אביו שלו) על ר' ישראל אבי משה (מהערה 86 ועד הערה 104). מפיסקה זו ברור שהיו קשרי היכרות וידידות קודמים בין האישים משתי המשפחות. אפשר אפילו שר' שלמה לבית-הלוי הזקן פגש והכיר אישית את

51 על פי דברי הימים א כס, יא 52 שמות ל, כג 53 סנהדרין ח, ע"א 54 יומא פ"ז, מ"א. וראה גם אבות פ"א, מ"ב

1 לדברי מ' בניהו (בתוך: ש' רגב (מהדיר), ר' ישראל די קוריאל, דרשות ומאמרים, ירושלים תשנ"ב, עמ' טז [להלן: בניהו, די קוריאל]): "כנראה נפטר ר' משה לפני שנת שס"א... מכאן ואילך שוב לא נמצא בצפת זכר לבני משפחת די קוריאל". וראה גם להלן, הערה 6. כיון שבשנת שס"א היה ר' משה עדיין בצפת (ראה להלן בהערה 7), ואין לנו מקור המעיד על יציאתו ממנה, כנראה שגם איגרת זו מופנית אליו לצפת.
2 ראה להלן, הערה 90.

ר' ישראל די קוריאל בשאלוניקי,³ ומבורר מכאן שר' יצחק לבית-הלוי פגש בעבר את ר' משה די קוריאל;⁴ כמו כן הייתה ביניהם התכתבות בעבר, אשר התחדשה באיגרת זו, לאחר הפסקה.⁵ יש כאן אפוא מידע נכבד על קשרי משפחות חכמים, בין שאלוניקי לצפת, במאה השש-עשרה וראשית המאה השבע-עשרה, ומידע חדש על משפחת די קוריאל, כולל מעמדו של ר' משה די קוריאל, השפעתו ויכולתו לסייע לנזקקים לכך בצפת.⁶ ידיעות אלה משלימות יפה את הידוע לנו על תדמיתו של ר' משה די קוריאל בשאלוניקי באותן שנים. לפי המסופר בשאלות ותשובות ר' אהרן אבן חסון, קהל שלום בשאלוניקי החליטו בחודש אב שס"א, שלא למנות חכם במקום רבם ר' דוד אבן שושן במשך עשר שנים, ונשבעו שלא להפר הסכמתם, אלא בהסכמת: "...החכמים השלמים ה"ה כמהר"ר אליהו ן' חיים נר"ו מקוס[טאנדינה] ובמהר"ר אברהם מונסון נר"ו ממצרים ובמהר"ר משה קוריאל נר"ו מצפת תוב"ב".⁷ מבורר אפוא שר' משה היה חכם מפורסם בזמנו ובעל יוקרה רבה, ויש כאן גם ראיה נוספת לקשרים המתמידים בין שאלוניקי לצפת ולתנועת הנוסעים מהבא להתם ומהתם להבא.

אולם, רוב עניינים אלה מצויים בהקדמת האיגרת ואינם עניין לגופה. בגוף האיגרת (מהערה 114 ועד הערה 166) יש המלצה לאיש בשם משה סעדה⁸ העולה לארץ-ישראל. הכותב מבקש לסייע לו בקליטתו בצפת. אין זה מפורש שהסיוע הוא כלכלי, אף בי יש רמז לבך, ואין מדובר בתלמיד חכם, דוגמת איגרת ד לעיל. מלשונות ההמלצה, "ראיתי בו סימני טהרה על התורה ועל העבודה" (ליד הערה 117), "וכל חפצו ורצונו ללכת במערכת הדת והיהירות... להדבק עם קונו ולאחוז בכנף התורה" (ליד הערה 121), נראה לומר שלפנינו אנוס, וליתר דיוק צאצא אנוסים, המבקש לעלות לצפת. זה ניכר גם באמירה: "כי הוא שם בארץ נכריה, אשר לא ידע מתמול שלשום" (ליד הערות 122–123), ובהיותו חלק מן "העם ההולכים בחושך" (ליד הערה 127). הכותב מבקש את עזרתו של ר' משה

3 ראה בניהו, די קוריאל, עמ' יב והערה 21.

4 כך נראה לכאורה מן הלשון: "זכור תזכור עלי נפשי באשר ידבר יספר אלי עניני הארי הגדול... הרב הגדול אביו כמהר"ר ישראל..." (להלן ליד הערות 86–90).

5 ראה להלן ליד הע' 37: [הכותב שח עם עצמו] "...למה תהיה כשוכב בראש חבל, אף אין מגיד אף אין משמיע ברכותיך ורוח שפתיך לא ישמע על פיך כימי עולם וכשנים קדמוניות, להקריב ולהגיש פרי שפתיך בפעם בפעם אל הכהנים...".

6 ראה להלן ליד הערה 132: "...ימין אדוני רוממה לעשות חיל כאשר יעידון יגידון פי כל עובר ושב...". כמו כן יש לציין שבשאלוניקי חיו בתקופה זו אנשים מבני משפחת די קוריאל, ומהם גם מי שהיה חבר בהנהגת העיר. וראה למשל במפתחות של עמנואל, מצבות, ערכים: קוריאל, ג'יקוריל, ג'יקוריאל; מלכו, הסכמות, עמ' נב (שנת שפ"ה).

7 כ"י אוכספורד 830, סרט 21591 במתבי"ע, בהס"ל, דף 172 וב. וכבר נדפסה ההסכמה אצל עמנואל, מצבות, עמ' 198–199. והשווה איגרת יא, הערה 5.

8 ראה להלן ליד הערה 130.

די קוריאל בקליטתו של אביון (?) זה. האיגרת כוללת גם רמז לכך שבתקופה זו יש הגירה ניכרת של עניים לצפת אשר ר' משה אמור לטפל בהם.⁹

* * *

בה"י

<מח, ב 36> [1] כתבתי להרב הגדול, חוסן ישועות,¹⁰ במוהר"ר משה די קוריאל¹¹ נר"ו לארץ הצבי¹² תוב"ב. בשם / אדוני ומורי¹³ נר"ו. מנחם¹⁴ השס"ה / [3] על משכבי בלילות,¹⁵ בהגלות נגלות¹⁶ על ראשי האנשים אור הלבנה,¹⁷ וכוכבים אספו נגהם¹⁸ להאיר / על הארץ,¹⁹ והאנשים אצים רצים לאכול לשבעה ולמכסה עתיק.²⁰ תוך המטה אוהבי לנום / [5] הוזים שוכבים²¹ על מטותם סרוחים,²² נחים ושקטים מן העבודה הקשה ומרוגז²³ מעמסות / היום, שם ינוחו ושיחו. כי לבי ונפשי וכל איברי עלי יחד אוספו, לא ייגעו ולא / יעפו,²⁴ באותם ובתאותם ישאפו רוח²⁵ להשיבני דבר, לאמר: למה תהיה כאיש נדהם,²⁶ נצב אחור / ימינו, כשוכב בלב ים²⁷ התרדמה. ואימה גדולה נופלת עליך,²⁸ ורוחך רוח נכאה מי ישאנה.²⁹ / לך יאתה³⁰ כל זאת להתיצב על עול"תך,³¹ שבטך ומשענתך,³² משענת קנה³³ הבינה, בשמי רמי / [10] הקומה, ארזי הלבנון³⁴ האיתנים מוסדי ארץ³⁵ צדיקי יסוד עולם³⁶ בתי הנפש והלחש"ים.³⁷ / למה תהיה כשוכב בראש חבל,³⁸ אף אין מגיד אף אין משמיע³⁹ ברכותיך, ורוח שפתיך / לא ישמע על פיה,⁴⁰ כימי עולם וכשנים קדמוניות.⁴¹ להקריב ולהגיש פרי שפתיך / כפעם בפעם אל הכהנים הנגשים אל ה',⁴² בכורי אדמתך,⁴³ אדמה שמה

9 ראה להלן ליד הערה 141: "...שליח ההשגחה, משמי השגחתו דלים ואביונים עם ה' אלה, ובארצו יבאו גרודים..."

10 ישעיה לג, ו 11 בנו של ר' ישראל די קוריאל. ראה לעיל, הערות 1-3; בניהו, די קוריאל, עמ' טו-טז (ויש לתקן את הנתונים שם על פי האיגרת הזאת) 12 על פי דניאל יא, טז ועוד. ראה להלן, הערה 166; אגרת ו הערה 26; אגרת ז, הערה 4 13 ר' יצחק לבית-הלוי. ראה איגרות ב, הערה 4; ג, הערה 2; ד, הערה 6 14 חודש אב 15 שה"ש ג, א 16 שמואל ב ו, כ 17 ישעיה ל, בו 18 על פי יואל ב, י; ד, טו 19 בראשית א, טו; יז 20 ישעיה בג, יח 21 על פי ישעיה נו, י 22 על פי עמוס ו, ד 23 ישעיה יד, ג 24 על פי ישעיה מ, לא 25 על פי ירמיה ב, כד 26 ירמיה יד, ט 27 משלי בג, לד 28 על פי בראשית טו, יב 29 משלי יח, יד 30 ירמיה י, ז 31 על פי במדבר בג, ג. העול המוטל עליו במשפחתו ובצבור. וראה להלן 32 תהלים בג, ד 33 יחזקאל כט, ו 34 ישעיה ב, יג ועוד 35 ישעיה כד, יח ועוד 36 על פי משלי י, כה 37 ישעיה ג, כ, והוא רומז לבעלי חיבורים של מוסר ועיון. וראה ר' יעקב ן' חביב, הקדמת ספר עין-יעקב: "...קורא ושונה והוגה בספרי בתי הנפש...". "בתי הנפש והלחשים" הוא שמו של שיר הגותי ידוע של ר' לוי בן אברהם. על המחבר ועל שירו ראה עתה: ח' קרייסל (מהדיר), ר' לוי בן אברהם, לוית חן, באר-שבע תשס"ז, עמ' טו, והערה 17; עמ' 909-967 38 על פי משלי בג, לד. וראה לעיל, הערה 27 39 ישעיה מא, כו 40 שמות בג, יג 41 מלאכי ג, ד 42 שמות יט, כב. רמז למשפחת די קוריאל היושבים בארץ-ישראל 43 שמות בג, יט; לד, כו 44 ישעיה כד, יב

ושאיה⁴⁴ לא גושמה / מטרות עוז⁴⁵ ותעצומות תעלומות הכמה⁴⁶ מהבל ימעט.⁴⁷ ויהי מה מידך חלקם⁴⁸ / [15] חלק אלויה ממעל.⁴⁹ כונת הלב רצויה,⁵⁰ עשויה נתחים נתחים, לעשות רצון ששון ושמחת / לבבי.⁵¹ ואני בעניי נרדף ונהדף, אויבי איש אנשי ביתו,⁵² לא אמצא מנוח.⁵³ אמרתי / ללבי ולנפשי, מה אעשה ובמה אתרצה.⁵⁴ והנה נצוצי ציצי שפעת יפעת⁵⁵ אור יקרות⁵⁶ / וטל אורות,⁵⁷ אשר היו מימי קדם⁵⁸ להאיר על ראשי, ספו תמו מן בלהות⁵⁹ הזמן בלתי / נאמן, אספו נגהם.⁶⁰ ואומר, אך חשך ישופני⁶¹ אור השמש כי יהל⁶² בהלו נרו⁶³ יצא על / [20] הארץ⁶⁴ והיה אור במושבותם.⁶⁵ בביתי ובחומותי⁶⁶ השמים התקדרו בעבים⁶⁷ והכוכבים / ממסלותם,⁶⁸ המאירים לארץ ולדרים⁶⁹ מרוב זהירותם, כי יחנו סביב לאהלי⁷⁰ לילה / אור בעדם וימש חשך⁷¹ מיום אשר דב"ר ה'⁷² בי להסיר מעל ראשי⁷³ אור שמשי / נזר אלי'ם⁷⁴ עלי הרב מורי זצוק'ל.⁷⁵ ידעתי גם ידעתי לאדוני המלך⁷⁶ חם לבו בקרבו⁷⁷ החריד / ונפשו מרה לה,⁷⁸ כי כן יעשו בני המלך מלכו של עולם⁷⁹ בני מהימנותא דמלכא.⁸⁰ ובפרט / [25] בפרט כי ידעתי וגם ראיתי יום ליום ולילה ללילה יביע⁸¹ יודיע תהלות אדוני יבשר⁸² <מט, א 37> [1] יספר צדקתו ותורתו ורחמתין עזיזא,⁸³ לא יחשו שפתותיו המזכירים תהלות כמה מעלות / טובות שלמים ובן רבים⁸⁴ ומה גם לאדוני המלך.⁸⁵ זכור תזכור עלי נפשי⁸⁶ באשר ידבר יספר / אלי עניני הארי הגדול, הרובץ בתוך מלאכי אלדי'ם עולים ויורדים,⁸⁷

45 על פי איוב לז, ו 46 איוב יא, ו 47 משלי יג, יא 48 על פי איוב לה, ז 49 איוב לא, ב 50 תוספתא ראש השנה (מהר' ש' ליברמן), פ"ב ה"ז ועור; ריה"ל, ספר הכוזרי, פתיחה של המאמר הראשון 51 ירמיה טו, טז 52 מיכה ז, ו. מכאן ואילך מתאר הכותב (בשם אביו) את קורותיו ואת מצבו 53 על פי איכה א, ג 54 על פי איוב ב, א 55 צירוף מצוי. ראה לדוגמא: ר' יהודה אלחריזי, תחכמוני (מהדיר א' קאמינקא), ווארשא תרנ"ט, עמ' 160 56 זכריה יד, ו 57 על פי ישעיה כו, יט 58 איכה א, ז 59 תהלים עג, יט 60 ראה לעיל, הערה 18. כאן ולהלן הוא רומז לפטירת אישים מבני משפחתו, ובפרט אביו ר' שלמה (ראה להלן, הערה 75) 61 תהלים קלט, יא 62 על פי איוב לא, כו 63 איוב כט, ג 64 בראשית יט, כג 65 על פי שמות י, כג 66 ישעיה נו, ה 67 על פי מלכים א יח, מה 68 על פי שופטים ה, כ 69 על פי ברכות קריאת שמע של שחרית 70 איוב יט, יב 71 שמות י, כא 72 שמואל א טו, טז. ואולי הוא רומז לסיבת הפטירה של אביו במגפת הדבר 73 על פי מלכים ב ב, ג; ה 74 על פי במדבר ו, ז 75 רבי שלמה לבית-הלוי הזקן (רצ"ב-ש"ס), שהיה מרביץ תורה של קהל אבורא וקהל פרובאנסאלים בשאלוניקי וארבעה מספריו נדפסו לפני פטירתו. וראה להלן, הערה 102 76 כלומר, ידוע לר' יצחק שר' משה די קוריאל מיצר מאוד על פטירת אביו של ר' יצחק-ר' שלמה, ושהוא מזכיר אותו ואת תורתו לשבח 77 על פי תהלים לט, ד 78 על פי מלכים ב ד, כז 79 מגילה טו ע"ב ועוד 80 הנאמנים למלך, ביטוי רווח בספר הזוהר 81 על פי תהלים יט, ג 82 על פי ישעיה ס, ו 83 ואהבה עזה, על פי סנהדרין ז ע"א; ילקוט שמעוני פרשת תרומה, רמז שסט ועוד 84 נחום א, יב 85 ככל הנראה רומז לאביו, ר' שלמה לבית-הלוי הזקן, שבעודו בחיים סיפר לו דברים על ר' ישראל; ולא לר' משה די קוריאל שבעבר סיפר בשבחי אביו שלו באוזני ר' יצחק לבית-הלוי, בעולה מן ההמשך ליד הערה 102 86 איבה ג, כ 87 בראשית כח, יב

שרפים עומדים⁸⁸ / מימינו ומשמאלו,⁸⁹ הרב הגדול אביו, כמהר"ר ישראל,⁹⁰ כי שרה עם אלדיים ועם אנשים⁹¹ / [5] זצוק"ל. אשר מי יגלה עפר מבין עיניו,⁹² ישוב ירחמנו⁹³ לחיותנו כיום הזה,⁹⁴ עם לב / נדכאים.⁹⁵ ברוח שפתיו,⁹⁶ שפתי צדיק, ידעון רצון⁹⁷ שוכני סנה,⁹⁸ אשר האיר מחשכי / ארצנו⁹⁹ ונחלת אבותינו הקדושים אשר בארץ המה.¹⁰⁰ כה אזכה לחיי עד, לשמע און,¹⁰¹ / מפי הרב מורי זצוק"ל¹⁰² תהלות אדוננו וגאוננו תעלוזנה כליותי¹⁰³ ולבי שמח כפלים / לתושיה, פה אל פה אדבר בו, במראה ולא בחידות.¹⁰⁴ זאת אשיב אל לבי.¹⁰⁵ היתה נסבה¹⁰⁶ לבא / [10] היום אל העין,¹⁰⁷ עין השלמות, בציור ואמות¹⁰⁸ צלם ודמות¹⁰⁹ המרכבה העליונה,¹¹⁰ הלא הוא / אדוני, בו בטחתי ונעזרתי. אל יאשימני וענותו ירבני¹¹¹ להעלות כליל על מזבח / תורתו תורת אדוני תמימה¹¹² אשר אין בה מום.¹¹³ אל הנער הזה התפללתי¹¹⁴ תפלה / קצרה כמסת ידי¹¹⁵ יד כהה¹¹⁶ המוביל הלז, יען ראיתי בו סימני טהרה על התורה ועל / העבודה¹¹⁷ וידו אוחזת בעקב¹¹⁸ הענוה ויראת ה'¹¹⁹ על פניו יחלוף.¹²⁰ וכל חפצו ורצונו / [15] ללכת במערכת הדת והיהירות,¹²¹ ידידות נפשו ולבו, להדבק עם קונו ולאחוז בכנף / התורה. ויען כי הוא שם בארץ נכריה,¹²² אשר לא ידע מתמול שלשום,¹²³ חלה פני, אשיב /

88 ישעיה ו, ב 89 מלכים א כב, יט 90 ר' ישראל די קוריאל. ראה עליו: מ' פכטר, "יצירתו הדרשנית של ר' ישראל די קוריאל" וכו', קרית ספר, נה (תש"ם), עמ' 802–810; בניהו, די קוריאל (ראה לעיל, הערה 1), עמ' ט–כא 91 על פי בראשית לב, כט 92 סוטה פ"ה, מ"ב 93 מיכה ז, יט 94 על פי דברים ו, כד 95 ישעיה נז, טו 96 על פי ישעיה יא, ד 97 משלי י, לב 98 דברים לג, טז 99 על פי תהלים עד, כ. קשה לדעת למה כיוון: לארץ-ישראל או לשאלוניקי? 100 על פי תהלים טז, ג 101 איוב מב, ה ועוד 102 ר' שלמה לבית-הלוי ה"זקן". ראה לעיל, הערה 75 103 על פי משלי כג, טז 104 על פי במדבר יב, ח 105 איכה ג, כא. מכאן ועד הערה 143, גוף האיגרת, שעניינה המלצה לתמיכה בעולה לצפת 106 דברי הימים ב י, טו 107 על פי בראשית כד, מב. מכאן ועד הערה 113 דברי שבח ועילוי לר' משה די קוריאל. וראה גם להלן, הערות 139–143 108 כלומר, השגה עיונית בהתבוננות ותאור, ובדרך של הוכחה 109 שלמותו ודמותו של המכותב נמשלת לשלמות האלהית 110 העולמות העליונים, או עולם הספירות 111 על פי תהלים יח, לו 112 תהלים יט, ח 113 במדבר יט, ב 114 שמואל א א, כז. רמז לגילו של משה סעדה? 115 על פי דברים טז, י 116 על פי ויקרא יג, כא ועוד 117 משנה, אבות א, ב ועוד 118 בראשית כה, כז 119 על פי משלי כב, ד 120 על פי איוב ד, טו 121 שימוש בביטוי זה ראה למשל: מהרשד"ם, שאלות ותשובות, חו"מ, סי' שטו, ד"ה: "תשובה דין"; ר' שלמה הכהן, שאלות ותשובות, ח"ד, שאלוניקי ת"צ, סי' קא; ר' אהרן ששון, תורת אמת, ונציה שפ"ו, סי' א, ג, ה; ר' שלמה לבית-הלוי, שאלות ותשובות, שאלוניקי תי"ב, או"ח, סי' ט; אה"ע, סי' ג, ד, יא; ר' ברוך קלעי, מקור ברוך, אומיר תי"ט, סי' כ. ככל הנראה מדובר בצאצא של אנוסים, וראה לעיל במבוא לאיגרת 122 שמות ב, כב ועוד

ידי¹²⁴ עליו, לחלות פני¹²⁵ אלדיים האדירים¹²⁶, המאירים ומזהירים העם ההולכים בחושך¹²⁷, לתור / להם מנוחה¹²⁸, דרך ה' ילכו בה, ואת המעשה אשר יעשון¹²⁹ ושמם כה'ר משה סעדה¹³⁰ יצ'ו, / לסעדו ולהכינו ולשים עליו עין החמלה והחנינה¹³¹. וכנה אשר נטעה ימינו¹³² ימין / [20] אדוני רוממה לעשות חיל¹³³, כאשר יעידון יגידון פי כל עובר ושב, גם שב גם ישיש¹³⁴, / ישיש כגבור לרוץ אורח¹³⁵. כל השומע יצחק¹³⁶ לאמר, מה זאת עשה אליים לנו¹³⁷ להשאיר אחרית / ותקוה¹³⁸ טובה. חבה יתירה נודעת¹³⁹ לנו, בהשאירנו אופן אחד בארץ¹⁴⁰, שליח ההשגחה, להשגיח / משמי השגחתו דלים ואביונים¹⁴¹ עם ה' אלה, ובארצו יבאו גדודים. אך יש אליים בארץ¹⁴² / צופה ומביט¹⁴³.

ועוד מה אאריך לשון¹⁴⁴ נלעג¹⁴⁵ לשון לדבר. רק בהרימי קולי¹⁴⁶ אל ה' לילה ויום, / [25] אתחנן¹⁴⁷ יושיעהו מכל צרה וירכיבהו על במתי ארץ¹⁴⁸ ויחייהו שבעתים¹⁴⁹ בימי השמים¹⁵⁰. וראו בל <מט, ב 38 > [1] עמי הארץ¹⁵¹. באורו ילבו גאולים וזרעו יהיה מלא הגוים¹⁵². בנפשו הרמה ונשגבה, הבונה בשמים / מעלותיה¹⁵³ ותעש לה בתים¹⁵⁴, ונפש היורדת למטה לארץ¹⁵⁵, עשה יעשה לה כנפים, כנשר / יעוף השמים¹⁵⁶, בהקרא שמו עלי נרצע לעבודתו. הצעיר שלי¹⁵⁷

[4] ואני הכותב במצות תאות חדות אדוני ומורי¹⁵⁸ נר'ו, הנני כורע ומשתחוה בפישוט ידיים ורגלים מול / [5] הרצפה¹⁵⁹, לפני הדרת תפארתו וצדקת תורתו. והנני נושק כפות ידיו ורגליו, אם כבן אם כעבד עבדים¹⁶⁰, הקטן / שלמה, בן לעטרת תפארתי אבי מורי ואורי נר'ו /

123 על פי רות ב, יא 124 תהלים פא, טו 125 על פי זכריה ז, ב 126 על פי שמואל א ד, ח 127 ישעיה ט, א 128 במדבר י, לג 129 על פי שמות יח, כ 130 לא ידוע לי ממקום אחר 131 על פי יחזקאל טז, ה 132 על פי תהלים פ, טז 133 על פי תהלים קיח, טז 134 איוב טו, י 135 תהלים יט, ו 136 בראשית בא, ו. רמז לר' יצחק לבית הלוי, ולשמועות המגיעות אליו מצפת 137 בראשית מב, כח 138 ירמיה כט, יא 139 משנה, אבות ג, יד. מכאן תשבחות לד' משה די קוריאל וראה לעיל, הערה 107 140 יחזקאל א, טו, בארץ-ישראל. וראה גם להלן, הערה 142 141 ישעיה יד, ל 142 על פי תהלים נח, יב 143 חגיגה יב ע"א; מדרש תהלים (בובר) מזמור יא, ד"ה: "ה' בהיכל" 144 על פי ישעיה נז, ד. מכאן סיום האיגרת ובה איחולים וברכות למקבלה 145 ישעיה לג, יט 146 בראשית לט, יח 147 על פי תהלים קמב, ב 148 על פי דברים לב, יג 149 על פי בראשית ד, טו (פרפרזה) 150 דברים יא, כא 151 דברים כח, י 152 בראשית מח, יט 153 על פי עמוס ט, ו 154 על פי שמות א, כא 155 על פי קהלת ג, כא 156 על פי משלי כג, ה 157 שלמה בן יצחק לבית-הלוי הצעיר (שמ"א?—שצ"ג), ראה: עמנואל, מצבות, עמ' 262–263. לכאורה ר' יצחק הוא שצריך היה לחתום, כיון ששלמה כתב בשמו 158 ר' יצחק לבית-הלוי, ראה לעיל, הערה 13 159 ראה: מגילה כב ע"ב 160 על פי תפילת "היום הרת עולם" (ראה: ד' גולדשמידט, מחזור לימים הנוראים, ראש השנה, ירושלים תש"ל, עמ' 244).

עג'ה

[8] שרצבאה¹⁶¹ לרעות ביעקב עמו.¹⁶² צדיק מושל ביראת אלד'ים¹⁶³ נימוקו עמו.¹⁶⁴ גולת גולתינו צבי עדיינו / ועטרת תפארתנו, הרב הגדול במוהר'ר משה די קוריאל¹⁶⁵ נר'ו יאיר ויזרח בתוך ארץ הצבי¹⁶⁶ תוב'ב /

ו. [ר' שלמה לבית-הלוי, פתיחה של מכתב לר' חייא רופא בארץ-ישראל]

מבוא

ר' שלמה שמר את הפתיחה של האיגרת שהתכוון לחבר, ולבסוף נמנע מלחבר ולשלוח. יש כאן עדות נוספת להיכרות ולקשרים של המשפחה ושל קהילת שאלוניקי עם חכמי ארץ-ישראל. לפי מיקומה בכתב-היד, הפתיחה נכתבה בשנת שס"ה או לאחריה, ועל כל פנים לפני שס"ט. על בן, אינה קשורה בבקשות העזרה לאלמנות משאלוניקי, שבעניינן כתב לצפת לאחר שע"א (איגרות יא-יג).

* * *

<מט, ב 38> [10] חשבתי לכתוב לארץ ישראל לכמהר'ר חייא הרופא¹ נר'ו. / [11] אילן הנטוע במקום טהרה² עפיה שפיר ואנביה³ מוצב ארצה וראשו מגיע השמימה.⁴ לא יערכון / אליו כוכבי כסיל וכימה,⁵ בחכמה בתבונה ובדעת ובכל מלאכת⁶ מערכת השלמות⁷ צלם ודמות, / להדמות ליוצרו. גדולים מעשי⁸ חיי"א.⁹ הרופ"א לשבורי לב¹⁰ נשבר ונדכה,¹¹ ברוח שפתיו¹² / שפתי צדיק ידעון רצון¹³

ביטוי רווח באיגרותיו, ראה למשל איגרת יא, הערה 79 161 יהושע ה, יד ועוד 162 תהלים עח, עא 163 על פי שמואל ב כג, ג 164 עירובין יד, ע"ב 165 ראה לעיל, הערות 1-3, 11 166 ארץ-ישראל על פי דניאל יא, טז. מעניין שאפילו בכתובת שעל גבי האיגרת לא מצוין שמדובר בצפת, ודי בכתובת: "ארץ הצבי". וראה איגרות ו, הערה 26; ז, הערה 4.

1 ר' חייא רופא (ש"י-שע"ז, משוער) מחכמי צפת במחצית השנייה של המאה השש-עשרה, שימש ברבנות גם בטבריה וירושלים. ראה אודותיו: בניהו, חייא רופא, עמ' 109-129 (ראה איגרת א, הערה 12; איגרת יא, הערה 92). 2 קידושין מ ע"ב. ביטוי השמור לתלמיד חכם, מזה ורמז לארץ-ישראל, מזה (ראה מקואות פ"ח, מ"א) 3 דניאל ד, ט 4 בראשית כח, יב 5 איוב ט, ט 6 על פי שמות לה, לא 7 דברי שבח מופלגים, והשווה ברכות נח ע"ב 8 תהלים קיא, ב 9 על פי בבא מציעא פה ע"ב; כתובות קג ע"ב: "דאמר רבי כמה גדולים מעשי חייא". ושמא ידע כבר על קיום חיבורו "מעשה חייא" שנדפס בונציה תי"ב 10 תהלים קמז, ג 11 תהלים נא, יט 12 על פי ישעיה יא, ד 13 משלי י, לב

שובני סנה.¹⁴ מחנה שבינה, ממנו יתר ממנו פנה,¹⁵ והיה בל מבקש / [15] ה'¹⁶ ונגש אל הדלת או אל המזוזה,¹⁷ לשמוע שריקות עדרי¹⁸ דברי פי חכם חן¹⁹ וכבוד²⁰ כנתינתה מסי[ני]. / והנה במצוא חן בעיניו יושיט לו את שרביט זהבו וחיה.²¹

החכם השלם, ענותן כהל[ל],²² / הלל בן שחר²³ נבון מוצאו,²⁴ כמהר'ר חייא הרופא נר'ו, כיום יאיר²⁵ יזהיר, בארץ הצבי²⁶ ישראל²⁷ אכיר.. /

ז. ר' שלמה לבית-הלוי לקהילת צפת, בקשה לסייע לגר העולה לארץ-ישראל, בין שס"ה לשס"ט¹

מבוא

לפנינו איגרת המלצה לגר נוצרי ("מבני יונים", להלן ליד הערה 30) המבקש לעלות לארץ-ישראל. הוא התגייר באיסטנבול, משם עבר לשאלוניקי ועתה חפץ לעלות לארץ-ישראל. באיגרת מצויים פרטים מעניינים עליו ועל תהליך גיורו. ר' שלמה מספר שהגר, אשר שמו אברהם ישראל, היה לפניו "מן היושבים בחצר המלכות", כלומר הועסק בתפקיד כלשהו על-ידי השלטון המרכזי (או שהיה מן החצרנים המקורבים לשלטון). בני משפחתו ומכריו אף הם היו חצרנים ("וקרוביו ומיודעיו סביבו מן היושבים בחצר המלכות", להלן ליד הערה 33) והוא ודאי בא במגע עם יהודים אשר שימשו בתפקידים שונים בחצר המלוכה. הוא התגייר באיסטנבול, ועל אף הסכנה שבדבר לא עזב את העיר וישב שם בהקדש במשך שנה (שם, ליד הערות 39–45). מכאן, שלצד העניים והנוזקים שהתפרנסו מן ההקדש, שימש ההקדש גם כמקום מקלט לגרים. בעקבות ההלשנה של אחיו החייל (אשר ככל הנראה התאסלם) ומיודעיו, ברח לשאלוניקי, לאחר שהפסיד את ממונו. גם בשאלוניקי שמו אותו בהקדש, הושיבוהו בחברת "תלמוד-תורה", ובכל הנראה לימדוהו שם תורה. אלא שהגר שאף לעלות לארץ-ישראל, וראה חלומות ובהם מסרים, לעלות לארץ-ישראל.

תופעת ההתגיירות של נוצרים או מוסלמים באמפריה העות'מאנית נפוצה

14 על פי דברים לג, טז 15 על פי זכריה י, ד 16 שמות לג, ז 17 על פי שמות כא, ו 18 על פי שופטים ה, טז 19 קהלת י, יב 20 תהלים פד, יב 21 על פי אסתר ה, ב 22 שבת ל, ע"ב 23 ישעיה יד, יב. רמז להיותו חכם בולט במזרח, בין חכמי ארץ-ישראל. ראה איגרת יב, הערה 69. 24 הושע ו, ג 25 תהלים קלט, יב. המחבר מתאר רצף של תהליך זריחה מהלילה (כסיל וכימה) דרך כוכב השחר, עלות היום ("שחר נכון מוצאו") ו"כיום יאיר" 26 דניאל יא, טז 27 שמואל ב א, יט

1 לפי מיקומה, האיגרת מצויה בכתב-היד בחטיבה שבין שנת שס"ה לשנת שס"ט.

פחות מתופעת ההמרה של יהודים לאסלאם או לנצרות, אולם יש בידינו מידע על גרים אחדים בתקופה זו. רוב הגיורים היו ככל הנראה של עבדים ושפחות מכאן, ושל אנוסים שחזרו ליהדותם, מכאן.²

* * *

ב'ה

<נב, א 43> [1] שאלני גר אחד, אשר בא לחסות תחת כנפי³ השכינה ורצה להלוך לארץ הצבי⁴ תוב'ב, / אסדר לו כתב, בשם הרבנים אשר בעיר הזאת, לרבנים נר'ו אשר הם שם /

[3] ארץ הקדושה אבן הראשה.⁵ משם רועה אבן ישראל,⁶ להעמיד התורה על תלה ולהחזיר עטרה / ליושנה.⁷

רחמנים בני רחמנים, גומלי חסדים בני גומלי חסדים.⁸ עם אלד'י אברהם,⁹ / [5] אשר תחת כנפיהם יחסו הבאים לחסות תחת כנפי¹⁰ השכינה. עדת כבירים אדירים, המה / הגבורים אשר מעולם. אנשי שם¹¹ משמן טוב,¹² עיר ואם בישראל,¹³ גליל העליון צפת / תוב'ב, ועל ראשיהם מלמעלה¹⁴ עטרת תפארת¹⁵ ישראל מאורי אור¹⁶ ברקיע שמי זבול התורה / והמצוה,¹⁷ החכמים השלמים הרבנים המובהקים יחיו עולם לפני אלד'ים¹⁸ אנסו'א /

[9] מי ימלל יהלל גבורות ה',¹⁹ בהעיר לבב האנשים השוכבים על מטותם²⁰ ואמונתם שדופות / [10] קדים.²¹ מחזיקים מעשה אבותיהם בידיהם,²² וכרגע כנגע נראה להם²³ באמונת בחינת השקר / והכזב אשר החזיקו בידם, ולבם בקרבם מקשקש כפעמון. קול המון כקול שדי²⁴ בדברו,²⁵ / בתוך לבם ישוטטו

2 יש בדעתי לעסוק בסוגיה זו בהרחבה. לפי שעה ראה דברים שנכתבו על תופעת ההמרה: ל' בורנשטיין-מקובצקי, "התאסלמות בקהילות העות'מאניות והתנצרות באיטליה ובגרמניה במאות הט"ז והי"ז", *פעמים*, 57 (תשנ"ד), עמ' 30–47; הנ"ל, "יחסים חברתיים בין יהודים ונכרים בערי האימפריה העות'מאנית במאות ה'16 וה'17", *מקדם ומים*, ו (תשנ"ה), עמ' 13–33; הנ"ל, "מומרים יהודים לאסלאם ולנצרות באימפריה העות'מאנית במאות ה'16 – ה'18", מ' אביטבול ואחרים (עורכים), *חברה ותרבות יהודי ספרד לאחר הגירוש, ירושלים תשנ"ז*, עמ' 3–29.

3 על פי רות ב, יב 4 על פי דניאל יא, טז ועוד. הוא מרבה להשתמש במינוח זה גם בשאר האיגרות ככינוי לארץ-ישראל, ואין לדעת בביטחון, האם התכוון לצפת (כמו באיגרת זו ובאיגרת ה, הערות 12, 166) או לארץ-ישראל בכללותה 5 על פי זכריה ד, ז 6 בראשית מט, כד 7 על פי בבלי יומא סט ע"ב 8 בבלי, כתובות ח ע"ב 9 תהלים מז, י 10 לעיל, הערה 3 11 על פי בראשית ו, ד 12 קהלת ז, א 13 שמואל ב, כ, יט 14 על פי יחזקאל א, כב 15 משלי ד, ט ועוד 16 על פי יחזקאל לב, ח 17 דברי הימים ב יד, ג 18 על פי תהלים סא, ח 19 על פי תהלים קו, ב 20 על פי עמוס ו, ד 21 בראשית מא, כג 22 על פי בבלי, ברכות ז ע"א ועוד 23 על פי ויקרא יד, לה 24 מקור הביטוי הוא לאטיני: "vox populi, vox Dei". ובמשמעות זו ראה: ר' יצחק אברבנאל, *נחלת אבות*, ונציה ש"ה, דף עח, ע"ב; ר' שמואל אוזידה, *מדרש שמואל*, ונציה ש"ה, דף קב, ע"ב.

לבקש את דבר ה' כאשר ימצאו.²⁶ כאשר ה' העיר²⁷ אחד מעיר,²⁸ האיש / הלזה
 ההולך לקראתכם²⁹ מבני יונים,³⁰ זה שמו אשר יקראו³¹ לו: אברהם ישראל,
 אשר בהיותו / יושב שקט על שמריו³² וקרוביו ומיודעיו סביבו מן היושבים בחצר
 המלכות,³³ לבו בקרבו / [15] הומה לו³⁴ לאמר: לך לך מארצך³⁵ ומעבודת
 אלילי פסילי אבותיך, כי המה הבל³⁶ מעשה / תעתועים³⁷ ורוח עושים.³⁸
 והעני הנכאה, בראותו בפעם בפעם קול קורא אליו, שם לבו / לדעת את
 ה' ולחסות תחת כנפיו³⁹ שרפי אברהם אבינו ע'ה, אב ואדון וראש לגרים
 הבאים לשרת את ה',⁴⁰ בכל לבב. ומל וטבל,⁴¹ בעיר גדולה של חכמים ושל
 סופרים,⁴² שרתי במדינות, / קושטנדינה⁴³ יע'א, וישב בהקדש זה לו שנה,⁴⁴ ואז
 היה מלא ברכת ה'.⁴⁵ האמנה, אחיו הרגלי⁴⁶ / ומיודעיו אכלו קורציה⁴⁷
 קדמיהון,⁴⁸ והגידו להם בונתו. כתרוהו, מנוחה הדריכוהו, עד⁴⁹ / [20] כי
 לקחו וביזו לו כל ממונו, עד בלתי השאיר לו שריד,⁵⁰ כי אם גוייתו.⁵¹
 ועכ'ז בא שמח / ונעלז,⁵² מהר לגבעה, בורח כאורח נטה ללון,⁵³ עד בואו
 אלינו.⁵⁴ ואנחנו, בראותינו כוונתו / ודעתו רצויה⁵⁵ גלויה לש'ש, וכל חפצו
 ומאוייו לעבוד ולשרת לשם ה', הצטיידנו אותו / מצידנו והעמידנוהו בהקדש,⁵⁶
 ובחברת ת'ת.⁵⁷ ועתה בא אלינו, בוכה ומבכה⁵⁸ על השנות / חלומו פעם
 ופעמים⁵⁹ ושלש, הלך ילך⁶⁰ אל ארץ הצבי⁶¹ להשתקע ולהשתעשע בנחלת /

25 על פי יחזקאל י, ה 26 על פי עמוס ח, יב 27 על פי ירמיה נא, יא ועוד 28 ירמיה ג,
 יד 29 על פי בראשית כד, סה 30 "יָנִיִּים", על פי יואל ד, ו. והרמז הוא למוצאו האתני
 או/ו להשתייכותו בעבר לכנסייה היוונית אורתודוקסית 31 על פי ירמיה בג, ו 32 על פי
 ירמיה מה, יא 33 רמז למעמדו הרם של הגר. כלומר, עבד ופעל בשירות השלטון המרכזי
 או שהיה חצרן בשער המלך 34 על פי ירמיה ד, יט 35 בראשית יב, א 36 תהלים צד,
 יא 37 על פי ירמיה י, טו; נא, יח 38 על פי ישעיה יט, יד 39 ראה לעיל, הערה 3
 40 יחזקאל מה, ד 41 על פי ברכות מז ע"ב 42 אבות ו, ט 43 איכה א, א. כינוי רווח
 בפי היהודים לעיר איסטנבול, לפני קונסטנטינופול. ראה: שו"ת בצלאל אשכנזי, ונציה
 שנ"ה, סי' לח, ד"ה: "בהיותי בקושטנדינה"; שו"ת ר' יום טוב צהלון, ונציה תנ"ד, סי' קכט,
 ד"ה: "תשובה אני"; שו"ת גינת ורדים, אה"ע, כלל א סי' ג, ד"ה: "מעשה שהיה" ועוד
 הרבה 44 כלומר שישב בהקדש של אחד הקהלים באיסטנבול וככל הנראה התייחד
 שם 45 על פי דברים לג, כג 46 כלומר, אחיו היה איש צבא – "רגלי", וככל
 הנראה התאסלם (ואולי היה יניצר. כידוע, ילדי נוצרים נלקחו בכפייה לצבא היניצ'רים
 ואוסלמו. בתקופה זו כבר לא שרתו נוצרים בצבא העות'מאני). הביטוי רווח בספרות
 השו"ת 47 על פי דניאל ג, ח 48 דניאל ד, ד. קרוביו ומיודעיו הלשינו עליו לפני
 השלטונות 49 על פי שופטים כ, מג 50 יהושע ח, כב. ביזו=בזו 51 על פי בראשית
 מז, יח 52 על פי צפניה ג, יד 53 על פי ירמיה יד, ח 54 לשאלוניקי 55 ראה לעיל,
 איגרת ה, הערה 50 56 כלומר, יש הקדש נאות לכך גם בשאלוניקי, כנראה באחד
 מקהלי העיר שבו חסו נזקקים 57 על חברת תלמוד תורה של שאלוניקי ראה: א"ש
 אמארייליו, "חברת תלמוד תורה הגדול בשאלוניקי", ספונות, יג (תשל"א–תשל"ח), עמ'
 רעד–שח 58 על פי איכה א, ב; איכה רבה (וילנא) פרשה א, כג, ד"ה "אזכרה
 נגינתי" 59 על פי בראשית מא, לב 60 תהלים קכו, ו 61 ראה לעיל, הערה 4

[25] ה',⁶² וללמוד לעשות ולקיים.⁶³ וחלה פנינו⁶⁴ נהיה לו לפה⁶⁵ ולמליץ, להלי(ך)[ץ] לפני מרום חכמתכם.
 >נב, ב 44<[1] על כן אמרנו גמרנו לבא לפני שערי תהלתכם,⁶⁶ אתם גם אתם, לרבות שלוחכם וכל / העוסקים עם הצבור, חבור תורה ומצוה ופרנסי ההקדש,⁶⁷ הביטו וראו לתת לידי אלהינו / כבוד.⁶⁸ ידע כי יש אליים בישראל,⁶⁹ רחם ירחם כרחם אב על בנים,⁷⁰ האמונים עלי תולע,⁷¹ / ותתנו לו די סיפוקו ומחסורו אשר יחסר לו,⁷² ואל יבוש לדפוק על דלתי בתי האנשים, / [5] ויבטח בשם ה' וישען באלדיו⁷³ ויחיה שמח ונעלז⁷⁴ בהקב'ה ובתורתו. ובשכר זאת, / אל חי חלקנו צורנו, יצוה⁷⁵ אתכם את הברכה וחיים מעתה ועד עולם.⁷⁶ בנפשכם / ונפש דורשי שלומכם, בל הימים אשר אתם חיים,⁷⁷ בלב תמים, החותמים בסדר / זאת חוקת התורה אשר צוה ה' לאמר כו,⁷⁸ /

ח. [ר' שלמה לבית-הלוי לר' יוסף פארדו בוונציה. בקשה לסייע בפדיון שבויי שאלוניקי, שס"ט]

מבוא

נושאה של האיגרת שלפנינו הוא פדיון שבויים. על פי המסופר בה, מפי ר' שלמה לבית-הלוי ה"בחור" (אשר כתב אותה בשם ר' יהודה די מדינה),¹ נשבו "קרוב למאה יהודים", ש"רודים בהם ערלים זרים" (להלן ליד הערה 125). כלומר, השובים הם נוצרים, כנראה שודדי ים או קורסארים, אולם לא פורש מי הם. בכותרת האיגרת נמסר שהם "נשבו דרך מצרים", והיא נכתבה בשנת שס"ט. מניסוח זה אין זה מבורר, האם הם נשבו בדרך למצרים או ממנה (לשאלוניקי?), אף כי מלשון האיגרת מתקבל הרושם שהם הפליגו ממצרים לשאלוניקי, שכן אנשי העיר

62 שמואל א כו, יט 63 על פי תפילת "אהבת עולם" 64 על פי איוב יא, יט 65 על פי שמות ד, טז 66 בבא מציעא ע"ב ועוד 67 בצפת. וכפי שראינו לעיל, בכל מקומות ישיבתו היה סמוך על ההקדש. ראה לעיל, הערות 44, 56 68 על פי ירמיה יג, טז 69 על פי שמואל א יז, מז 70 על פי תהלים קג, יג 71 איכה ד, ה 72 על פי דברים טו, ח 73 על פי ישעיה נ, י 74 על פי צפניה ג, יד; לעיל, הערה 52 75 על פי ברכת "אשר קדש ידיד מבטן וחק בשארו שם... על כן בשכר זאת, אל חי חלקנו צורנו צוה להציל ידידות זרע קדש שארנו משחת..." ויש כאן רמז למילת הגר 76 על פי תהלים קלג, ג 77 דברים יב, א וראה קידושין לז ע"א 78 במדבר יט, ב, פרשת חוקת (מחצית ראשונה של תמוז)

1 בנו של ר' משה די מדינה ונכדו של ר' שמואל די מדינה (מהרשד"ם). ראה: עמנואל, מצבות, מס' 445; קונפורטי, קורא הדורות, דף מג, ב; רוזאנס, קורות היהודים, ג, עמ' 167-169; 398-405; בניהו, היחסים, עמ' 197-199; בורנשטיין, מהרשד"ם, עמ' יח-כא.

מתוארים כתוהים: "...מדוע אחרו פעמי מרכבותיהם" של המפליגים להגיע לביתם בשאלוניקי (להלן ליד הערה 52). מדובר אפוא באנשים שהפליגו מן המזרח מערבה, ככל הנראה ממצרים לשאלוניקי, כאשר ביניהם היו גם אנשים שיצאו מארץ-ישראל למצרים על מנת להפליג לחלקה המערבי של האמפריה, במקובל באותם ימים.

בפתיחת האיגרת מסופר על אסון כפול. הכותב מספר על "שמועות יבהלונו זה ימים מאלו הספינות, ראשונות ואחרונות" (שם, ליד הערה 46). ההדגשה שלי – י.ה.), ומן ההמשך נראה שמדובר כנראה באנייה שטבעה ובאנייה שנשבתה. על האנייה שנשבתה נכתב שהיא "התוספת מרובה על העיקר, להציל עשוק מיד עושקו, ולאמר לאסורים פקח קוח", ואילו על האחרת מסופר: "והאחרון הכביד... לא השיב ידו מבלע... וחילם ירו בים" (שם, ליד הערות 53–64). באיגרת מתוארת תגובתם של בני משפחות הנספים והשבויים בשאלוניקי והמכה הקשה שניחתה עליהם. מהם שאיבדו את יקיריהם, מהם שקרוביהם נשבו ומהם שאיבדו את ממונם. על פי התיאורים, הנוסעים היו מבוגרים וגם צעירים משכבות שונות, ולא נזכרו נשים וילדים, אלא גברים בלבד. העיר שאלוניקי מתוארת כמקום פגוע מבחינה כלכלית וכקהילה שאינה מסוגלת לעמוד במכות הניחתות עליה (שם, ליד הערות 33 והלאה, 119 והלאה, 154 והלאה), והמצפה לעזרה מבחוץ. יש לנו אפוא עניין באיגרת מפורטת מאוד, הכתובה אמנם בלשון מליצית המשופעת בזכרי מקורות מקראיים, מדרשיים ותלמודיים, אך למרות כן, תיאוריה ומסריה גלויים וברורים. זו איגרת נוספת המצטרפת לסוגה של האיגרות שעניינן פדיון שבויים.² מצד תוכנה היא מספרת ומתנה אסונות שניחתו על ראשה של קהילת שאלוניקי באותה תקופה.³ חשיבותה של האיגרת טמונה במידע הצפון בה על ההתארגנות של קהילת ונציה וקהילות אחרות, לסייע בצורה מאורגנת וממוסדת לפדיון שבויים יהודים,⁴ בלא קשר למוצאם או להשתייכותם הקהלית, ועל תלותה של קהילת שאלוניקי במאמצי פדיון אלה.

*

לכאורה, האירוע המתואר באיגרת, אשר התרחש בשנת שס"ט או סמוך לפניה, ידוע לנו מכבר, והוא מתואר בחילופי דברים שנדפסו בשאלות ותשובות "באר שבע", לר' יששכר בער איילנבורג, ונציה שע"ד, סימנים א–ב. רבי יששכר התכתב

2 לפדיון השבויים באזור הים התיכון בתקופה זו ועל התארגנותם של היהודים לכך אייחד מחקר נפרד.

3 בהתכתבות של ר' שלמה לבית-הלוי מצויות איגרות אחדות שעניינן במשבר החמור שעובר על קהילת שאלוניקי בשנים אלה. על משבר זה ראה לפי שעה: רוזאנס, קורות היהודים, ג, עמ' 160–176; הקר, שאלוניקי, עמ' 188–190, 275, 275, 281–283; י' בן-נאה, יהודים בממלכת הסולטנים, ירושלים תשס"ז, עמ' 45–46.

4 על כל אלה ראה הערה 2. דיון זה חורג מענייני ארץ-ישראל.

בעניינם של שבויים ופדיונם בשנת שס"ט עם ר' עזריה פיגו מוונציה.⁵ זמנה של השאלה שם הוא ר"ה אייר שנת שס"ט (אולם כבר הראה דוד תמר שיש לגרוס שס"ה).⁶ מהתכתבותו של ר' יששכר עולה, שר' יוסף פארדו,⁷ הנמען של המכתב שלפנינו, ביקש מר' עזריה פיגו להודיע לר' יששכר איילנבורג כי ר' דוד טעבלין יצא לשליחות של פדיון שבויים, בני ארץ-ישראל, ואילו ר' יששכר איילנבורג נתבקש לעזור בגיוס כספים לפדיונם. השליח, כנראה ר' דוד טעבלין בן אשר בעכינגן,⁸ תושב ארץ-ישראל, ביקר בוורמס, במסגרת גיוס כספים לפדיון שבויים ביום א' כה אדר א שס"ט.

אולם, בעוד ששם מדובר בפדיון שבויים בני ארץ-ישראל שנשבו כנראה בשנת שס"ח, לפנינו מדובר בפדיון יהודים משאלוניקי שיצאו מארץ ישראל וממצרים ונשבו בשנת שס"ט או בשלהי שס"ח.⁹ בשו"ת באר שבע מסופר שהשבויים שוחררו בשנת שס"ט והשחרור נזקף לזכותו של ר' יששכר איילנבורג. לפנינו מתוארת מצוקה וחוסר ידיעה של גורל השבויים ופנייה לעזרה דרך צינורות אחרים בשנת שס"ט. אשר על כן, יש להניח שלפנינו מתואר מאורע אחר של

5 ראה עליו: I. Bettan, "The Sermons of Azariah Figo", *HUCA*, vol. VII (1930), pp. 457–495; I.E. Barzilay, *Between Reason and Faith. Anti-Rationalism in Italian Jewish Thought, 1250–1650*, The Hague & Paris 1967, pp. 192–209

6 ד' תמר, "ברורים לתולדות חכמים, מקובלים ושבתיאים", קרית ספר, מז (תשל"ב), עמ' 325 (=הנ"ל, מחקרים בתולדות היהודים בארץ-ישראל ובארצות המזרח, ירושלים תשמ"א, עמ' 140–141).

7 על ר' יוסף פארדו ראה לעיל, איגרת א, הערות 13, 94. ר' יוסף פארדו עבר מוונציה לאמשטרדם בחורף שס"ט. מתוכנה של האיגרת שלפנינו ניכר שר' יוסף עדיין ישב בוונציה בזמן כתיבתה, ולשם היא נשלחה, שכן מוזכרים בה תקנות ומעשים שעשה בעיר בעבר (ראה למשל להלן ליד הערות 91–116, 166).

8 יערי, שלוחי א"י, עמ' 228–229. יערי מביא שם רישום מפנקס הקהילה: "יום א' כ"ה אדר הראשון השס"ט נתננו להאלוף, מוהר"ר דוד מכונה טעבלין בר אשר בעכינגן שליח מצוה מארץ הקדושה תובב"א לפדיון שבויים, ונתננו לו ארבעים זהובים לט"ו פץ [מטבע – י.ה.], ולקחנו ממצות צדקה דא"י מהתיבה של ברזל ארבעה טוקטן ושני זהובים פצין פשיטי", והשאר נדבת הקהילה יצ"ו...". בספרות המחקר הוא מכונה "שליח ירושלים", ולא מצאתי ראיה לכך, אלא מוכח שהיה תושב ארץ-ישראל שאסף כספים לפדיון שבויים בני ארץ-ישראל.

9 באיגרת שלפנינו נזכר במפורש רק איש אחד כתושב ארץ-ישראל (ראה להלן ליד הערה 140), אולם, כנראה היו ביניהם כאלה אשר עלו לרגל לארץ-ישראל וחזרו ממנה, או שהיו תושבי ארץ-ישראל והפליגו מערבה בגלל עיסוקיהם הכלכליים או מפני צרכים אחרים. אולם, ברי שלפי התיאור כאן, הנפגעים בטביעה ובשבייה היו בעיקר בני שאלוניקי שעמדו בקשרים עם יהודים במצרים ובארץ-ישראל. כלומר יש להניח שמדובר בנוסעים שהפליגו לארץ-ישראל וממנה וממצרים אם מסיבות דתיות (עלייה לרגל, ביקור במקומות הקדושים, שהייה בא"י וכדומה), משפחתיות, או כלכליות.

שבייה שהתרחש לאחר מכן, כנראה בשנת שס"ט, וכן גם אירוע של טביעת אנייה – כאשר בשתיהן הפליגו יהודים רבים מבני שאלוניקי.¹⁰

* * *

בה"י

<נט, א 57> [1] כתבתי לבמה'ר יוסף פארדו¹¹ נר'ו, בשם החכם השלם במה'ר / יהודה די מדינה¹² נר'ו, על דבר השבויים אשר נשבו דרך מצרים. והוא / משתדל בכל עוז במצות פדיון שבויים, והתקין תקנות הגונות / על הדבר הזה. וזה תארה בשפה ברורה.¹³ שנת השס"ט. /

[5] קול שופר, תרועת מלחמה, באימה ביראה, נשמע במחנה העברים.¹⁴ מפרק הרים ומשבר / סלעים,¹⁵ לא נותרה נשמה בי.¹⁶ מי יוכל להתעלם¹⁷ מראות מראות¹⁸ נגעים,¹⁹ על הבגד בבית / ובשדה, בעיר ובחוץ לעיר. גזירה שוה לכל, ילפינן ריקם ריקם,²⁰ כיס כיס קריה,²¹ הויה על הויה,²² שבר על / שבר נקרא.²³ מי לא ירא לקול שאגת אריה,²⁴ ידו נטויה²⁵ לבלע ולהשחית חומת בת ציון. מצויינת²⁶ / היתה העיר הזאת,²⁷ שיאמרו כלילת יופי,²⁸ כלולה מתהלות, נכבדות מדובר בה,²⁹ בפי ישרים³⁰ שרים / [10] בחוללים.³¹ זה שמה, עיר האלדיים סלה.³² ועתה נהפך הודה למשחית,³³ והיתה מסלה³⁴ לבנות דיק³⁵ / הצרות צרורות לא יתנו השב רוחה,³⁶ ולשפוך סוללה³⁷ חוללה ידה, נחש

10 ואיני יודע אם האירוע המתואר בשאלות ותשובות ר' יוסף מטרנני (ח"ב, ונציה ת"ה, אה"ע, סי' לא) הוא האירוע שלפנינו, אם לאו. שם, בעדות שנגבתה בי"ג תמוז שע"ג, נאמר: "איך הר' יוסף בוגיליאי רצה ללכת לא"י ואמר לו [לר' נסים מאיר – י.ה.]. ... על דבר בנו הר' יצחק שהיה הולך בספינת [ה] מאסבנדריר [א] לשאלוניקי ונטבעה הספינה..." (שם, דף לו, ד).

11 על ר' יוסף פארדו ראה לעיל הע' 7. ר' יוסף היה פעיל באיסוף כספים למען ארץ-ישראל ולפדיון שבויים, כחלק מפעילותו הציבורית. 12 נכדו של מהרשד"ם. ראה עליו לעיל, הערה 1. 13 צפניה ג, ט. 14 על פי ירמיה ד, יט; שמואל א ד, ו. 15 מלכים א יט, יא. 16 על פי מלכים א יז, יז; דניאל י, יז. 17 על פי דברים כב, ג. 18 מראות מראות (על פי יחזקאל א, א). 19 משנה, שבועות א, א. 20 על פי קידושין יז ע"א ועוד. ושם הרמז הוא ל"לא תשלחנו ריקם" ול"וכל בכור בניך תפדה ולא יראו פני ריקם". הראשון רומז שלא ישיב את פניו ריקם, בגיוס הכסף והשני רומז לפדיון השבויים. 21 מליצה על משקל "אסתירא בלגינא קיש קיש קריא" 22 על פי יחזקאל ז, כו וראה רש"י (ומפרשים נוספים) שם. 23 ירמיה ד, כ. 24 על פי עמוס ג, ח; איוב ד, י. 25 ישעיה ה, כה ועוד. 26 על פי איכה ב, ח. הגרשיים על המילה רומזים לזהות העיר שאיננה "ציון" המפורסמת – ירושלים, אלא עיר אחרת המצויינת בלימוד תורה שלה. ראה מדרש תנחומא, פרשת נח, סוף פ"ג, וראה ד' גולדשמידט, מחזור סוכות שמיני עצרת ושמחת תורה, ירושלים תשמ"א, עמ' 171–172. 27 על פי ירמיה לב, לא. שאלוניקי, שממנה התנהלה תעבורה ימית ענפה למצרים. ראה להלן ליד הערות 47–83, 119–140, על מצב השבויים ועל תגובות בני המשפחות בשאלוניקי. 28 איכה ב, טו. 29 על פי תהלים פז, ג. 30 על פי משלי יב, ו ותפילת נשמת. 31 על פי תהלים פז, ז. 32 שם, שם, ג. 33 על פי דניאל י, ח. 34 ישעיה יא, טז. 35 יחזקאל כא, כז. 36 על פי איוב ט, יח. 37 יחזקאל כא, כז. 38 על פי איוב כו, יג. 39 ישעיה מב, יג.

ברִיחַ, ³⁸ יריע אף / יצריח, ³⁹ ונחש עקלתון, ⁴⁰ שפיפון עלי דרך, ⁴¹ אניה בלב ים. ⁴² נבהלתי מראות, ⁴³ ואנן מה נענה, / ואן נפנה. כי אם להצדיק דין עליון, די כל מעבדוהי קשוט, ⁴⁴ קשט אמרי אמת. ⁴⁵ שמועות / יבהלוננו זה ימים מאלו הספינות, ראשונות ואחרונות. ⁴⁶ לא ראיתי כהנה לרוע, ⁴⁷ ולב כל איש / [15] כלב אשה מצרה, ⁴⁸ צרה כמבכירה, ⁴⁹ תחיל תזעק בחבליה. ⁵⁰ כי לא ידעו מה הוא, ⁵¹ מדוע אחרו פעמי / מרכבותיהם. ⁵² והאחרון הכביד, ⁵³ עלה הפורץ, ⁵⁴ לא השיב ידו מבלע, ויאבל חיל. ⁵⁵ בלע ⁵⁶ כשל כח / הסבל, ⁵⁷ וחילם ירו בים. ⁵⁸ ועוד ידם נטויה ⁵⁹ להוסיף כהנה וכהנה, ⁶⁰ התוספת מרובה על / העיקר, ⁶¹ להציל עשוק מיד עושקו. ⁶² ולאמר לאסורים ⁶³ פקח קוח. ⁶⁴ לא נשאר כח לצאת ולבא. ⁶⁵ / כלם בוכים איש פתח אהלו: ⁶⁶ זה בוכה על ממונו וקנין כספו הוא יאבל בו. ⁶⁷ וכי תאמרו / [20] מה נאכל, הן לא נאסוף את תבואת יינו. ⁶⁸ וזה בוכה בנפש מרה, ⁶⁹ על דא ועל דא קא בכינא. ⁷⁰ / עצם מעצמיו ובשר מבשרו, ⁷¹ לא ישבע לתת מנה אחת אפים, ⁷² להוציא ממסגר / אסיר, ⁷³ ברזל באה נפשו. ⁷⁴ ואין אתנו יודע במה וכמה, בוכים למשפחותיו, מזה וגם מזה. ⁷⁵ <נט, ב 58> [1] אם תחזקנה ידיים, ⁷⁶ היעמדו לבכות. ומה גם בהעלות על לב, ⁷⁷ בני ציון היקרים, המסולאים בפז ⁷⁸ החשיבות והרוממות, / אשר לא נסתה כף רגלם הצג על הארץ מהתענג ומרוך. ⁷⁹ זקנים, האמונים על מטותם לכלכל את שיבתם, ⁸⁰ / חבקו ברזל ⁸¹ בברזל יחד. ⁸² לא יפחד וירעד לקולם, ידמו שרפים עומדים. ⁸³ זאת היתה מאתי לבא עד לפני שער ⁸⁴ כ'ת, / בפרט על איש חמודות, ⁸⁵ רך ויחיד לפני אמו, ⁸⁶ שמו פ'. כי

40 על פי ישעיה כז, א 41 על פי בראשית מט, יז. רמיזות לפעולתם של שודדי הים
42 משלי ל, יט 43 על פי ישעיה כא, ג 44 דניאל ד, לד 45 משלי כב, כא 46 הכותב
מתאר אסון כפול. מן ההמשך נראה שאנייה אחת נשבתה ואחרת טבעה 47 על פי
בראשית מא, יט 48 ירמיה מח, מא; מט, כב 49 ירמיה ד, לא 50 ישעיה כז, יז
51 שמות טז, טו 52 על פי שופטים ה, כח. כלומר, בני משפחותיהם מצפים לשובם
53 ישעיה ח, כג: "והאחרון הכביד, דרך הים". כלומר, המכה האחרונה היא הקשה ביותר
54 מיכה ב, יג 55 על פי איכה ב, ח. בפסוק: "חל" (חלק מחומה), וכאן: "חיל..." (כסף)
56 איוב כ, טו 57 נחמיה ד, ד 58 על פי שמות טז, ז. כלומר טבעו בים 59 על פי
ישעיה ה, כה ועוד 60 על פי שמואל ב יב, ח 61 בראשית רבה, פרשה סא ד"ה ב ועוד
62 מדרש תנאים לדברים א, טו ("מיד גוזלו"), וראה: רמב"ם, הלכות סנהדרין, פ"ב,
ה"ז 63 ישעיה מט, ט 64 ישעיה סא, א 65 דברים לא, ב. מכאן ועד הערה 83,
תיאור של תגובות בני המשפחה בשאלוניקי ובמקומות אחרים. בהמשך הוא פונה
בבקשה לסייע בפדיונו של אחד השבויים, תושב ארץ-ישראל המוכר לו ולר' יהודה
די מדינה (הערה 140) 66 על פי שמות לג, ח ועוד 67 על פי ויקרא כב, יא
68 על פי ויקרא כה, כ. הגרשיים רומזים למשמעות שונה של השורש. הסחורות
והמשלוחים שאמורים היו "לבוא" באנייה 69 איוב כא, כה 70 על פי ברכות ה ע"ב
71 על פי בראשית ב, כג 72 שמואל א א, ה 73 ישעיה מב, ז 74 תהלים קה, יח
75 על פי קהלת ז, יח 76 על פי יחזקאל כב, יד 77 על פי ישעיה סה, יז ועוד
78 איכה ד, ב 79 על פי דברים כח, נו 80 על פי רות ד, טו 81 על פי איכה ד,
ה 82 משלי כז, יז 83 ישעיה ו, ב 84 על פי אסתר ד, ב 85 דניאל י, יא; יט

מעולם לא נסה ללכת אל עיר,⁸⁷ עאכ'ו ביד זרים / [5] אכזרים, אשר לא יחושו לזקן ועל בחור לא ירחמו.⁸⁸ החלש יאמר גבור אני,⁸⁹ מחמת אימת המציק.⁹⁰ / הן עוד היום גדול⁹¹ אתה לעשות כח וחיל,⁹² כימים הראשונים היו טובים מאלה.⁹³ כאשר יעידון יגידון הבאים / בשערים האלה,⁹⁴ ישבחו מעשיך וגבורותיך יגידו.⁹⁵ פועל ה' יביטו,⁹⁶ יראו בך,⁹⁷ נשאת חן בעיני⁹⁸ אלד'ים ואדם.⁹⁹ ומה יענו / שפתי, להלל ולשבח את מעשיך נורא הוא.¹⁰⁰ ומאת ה' צבאות¹⁰¹ יצא הדבר,¹⁰² אשר זה ימים באזנינו / שמענו,¹⁰³ והגדלת עצה ותושיה,¹⁰⁴ על דבר כסף המושם¹⁰⁵ על הסוחרים, למהר שלל חש בז¹⁰⁶ לאמר / [10] לאסורים צאו.¹⁰⁷ מה אומר ומה אדבר,¹⁰⁸ לפאר ולהדר, כי זה יצא למופת ולאות על גאולתינו ועל / פדיון נפשנו ובפרט על דבר הקצבה אשר קצבת,¹⁰⁹ עם כל המלכיות עמוניות צדוניות נכריות,¹¹⁰ / לתת כופר נפש¹¹¹ קטון וגדול.¹¹² העשיר לא ירבה והדל לא ימעט.¹¹³ מי יספר¹¹⁴ צדקתך.¹¹⁵ ובפרט על / העיר הזאת.¹¹⁶ חובה עלינו לספר כל נפלאותיך, אשר אין בח לעשות חיל¹¹⁷ לצאת לקראתך, על / דבר אלו השבויים לקרא להם דרור.¹¹⁸ בי העניות לא הניח מדה טובה¹¹⁹ ומטה ידם,¹²⁰ לא יכילו ספורות, / [15] מכמה מיני הרפתקי דערו עלה.¹²¹ נבהלה מאד.¹²² על בן עתה אתה ברוך ה', אזור נא כגבר חלציק,¹²³ / כי עת לעשות לה'.¹²⁴ מיום הוסדה ארץ ועד עתה, לא נשמע כמוהו.¹²⁵ קרוב למאה יהודים /

86 על פי משלי ד, ג 87 קהלת י, טו 88 על פי ישעיה ט, טז; יג, יח 89 יואל ד, י 90 על פי ישעיה נא, יג 91 על פי בראשית כט, ז. מכאן ועד הערה 151, פנייה לר' יוסף פארדו בבקשת עזרה תוך פירוט שבחי מעשיו ותיאור מצב השבויים 92 על פי דברים ח, יח 93 על פי קהלת ז, י 94 ירמיה ז, ב ועוד. אנשים המגיעים לשאלוניקי ולאמפריה העות'מאנית 95 על פי תהלים קמה, ד 96 על פי ישעיה ה, יב 97 על פי תהלים בב, יח 98 אסתר ב, טו 99 משלי ג, ד 100 שמות לד, י ועוד 101 ישעיה כא, י ועוד 102 על פי בראשית כד, נ 103 תהלים מד, ב ועוד 104 משלי ח, יד 105 בראשית מג, יח. רומז ככל הנראה לתשלום שהוטל על הסוחרים על ידי ר' יוסף פארדו, אולי בצורת גאבילה מיוחדת, לשם פדיון שבויים 106 ישעיה ח, א; ג 107 ישעיה מט, ט 108 על פי בראשית מד, טז 109 כלומר ר' יוסף פארדו יזם מגבית בכל המדינות שבהן ישבו יהודים לטובת שבויים, כנראה בצורת מכסה שהוטלה על הקהילות 110 על פי מלכים א יא, א 111 על פי שמות ל, יב 112 איוב ג, יט 113 שמות ל, טו. כלומר הושת סכום קבוע לפי נפשות. 114 איוב לח, לז 115 תהלים עא, טו 116 כאמור לעיל ולהלן, שאלוניקי 117 דברים ח, יח 118 ירמיה לד, ח; ישעיה סא, א 119 ר' משה אבן חביב: "דאמרינן בעלמא עניות לא הניחה מרה טובה לישראל, והגם שאיני זוכר היכא אתמר מ"מ הק' מאמר הוא שגור בפינו", שמות בארץ, תוספת יום הכפורים, ורשה תר"ן, יומא פו ע"ב, ד"ה "אמר ר' ינאי" [= דף מד ע"ג]. וראה בספר הכוזרי, מאמר ראשון, יב: "אמר הכוזרי: מסכים הייתי שלא אשאל יהודי, מפני שידעתי אבוד זכרם וחסרון עצתם, כי השפלות והדלות לא עזבו להם מדה טובה..." 120 על פי ויקרא כה לה 121 על פי ראש השנה טז ע"א ועוד 122 תהלים ו, ד 123 איוב לח, ג; מ, ז 124 תהלים קיט, קכו 125 על פי שמות ט, יח. לפנינו נתונים על

רודים בהם ערלים זרים, ויש ביניהם צנועים, חכמה בחורי חמד,¹²⁶ בנים נאמנים, ילדים אשר / אין בהם כל מום.¹²⁷ נחמדים בביתם לאביהם ואמם אהבם. וצא שדה חמדותיך לצוד ציד / להביא,¹²⁸ ולטרוף טרף אדם אכל,¹²⁹ ולידע איה מקום כבודם¹³⁰ והודם, ואיפה הם רועים.¹³¹ בוזו כסף בוזו / [20] זהב.¹³² ובפרט לאיש הלזה¹³³ הר' פ' הודיעונו שבתו וצאתו וביאתו,¹³⁴ כי לא ידענו מה היה לו.¹³⁵ / למהר מעשהו, החישה מפלט לו.¹³⁶ ולאחינו אנשי שלומינו, אשר בחשך השביה הם נעים ונדים,¹³⁷ / ובפרט על איש ירא את ה',¹³⁸ מעי המו עליו,¹³⁹ כי הוא תושב מארץ הצבי¹⁴⁰ תוב'ב. אנא / בכח גדולת ימינך¹⁴¹ אל תעמוד לנטות במועצות דעתך¹⁴² ותבונתך, כי לא עת האסף¹⁴³ אל <ס, א 59> [ו] הבית. ובשכר זאת, אל חי חלקנו¹⁴⁴ יתנך עליון על¹⁴⁵ גפי גבי מרומי¹⁴⁶ המעלות הנפשיות אשר / החזקת בימינם,¹⁴⁷ להוציא מבית כלא יושבי חשך¹⁴⁸ כל ימי חיך.¹⁴⁹ ויתנך לרחמים לפני כל / שוביהם,¹⁵⁰ לעשות רצון אביך שבשמים.¹⁵¹ שבתי וראה,¹⁵² קצור¹⁵³ קצרה לשוני מספר קצת צרותינו / בעיר הזאת.¹⁵⁴ ומדאגה מדבר,¹⁵⁵ באתי אליך היום, כי יהמו גלי¹⁵⁶ לבבי, בראותי צרת בנות ישראל / [5] הכשרות בצרות צרורות, עגומות, בהמות ימים יהמיון.¹⁵⁷ מי האיש הירא ורך הלבב,¹⁵⁸ לא יקום / לצאת לרחם עליהם. הביטה וראה,¹⁵⁹ כי לא דבר רק הוא.¹⁶⁰ בי לא נשמע כדבר¹⁶¹ הרע הזה,¹⁶² מיום / גלות ירושלים. יזלו עפעפים,¹⁶³ בראות הוה בכול חוצות.¹⁶⁴ שא נא כליך,¹⁶⁵ אתה ורעיך היושבים¹⁶⁶

מספר השבויים שבידי השובים הערלים (=נוצרים) והרכבם 126 יחזקאל כג, ו ועור 127 על פי במדבר יט, ב 128 בראשית בז, ה 129 יחזקאל יט, ג; ו 130 על פי קדושת "כתר" הנאמרת בתפילת מוסף 131 בראשית לז, טז. ר' יוסף מבקש לברר היכן ובידי מי נמצאים השבויים 132 נחום ב, י 133 על פי בראשית כד, סה. הוא מבקש סיוע בקבלת מידע על איש מסוים וגורלו. השם נשמט באיגרת המועתקת 134 על פי מלכים ב יט, כז 135 שמות לב, א; כג 136 על פי תהלים נה, ט 137 בראשית ד, יב; יד 138 תהלים קיב, א. אף כאן הושמט שם האיש 139 שיר השירים ה, ד 140 על פי דניאל יא, טז ועוד. מבקש לסייע ליחיד אחר מבין השבויים, מיושבי ארץ-ישראל 141 על פי פיוט "אנא בכח" 142 על פי משלי כב, כ 143 בראשית כט, ז 144 על פי תוספתא, ברכות י, יג; שבת קלז ע"ב 145 על פי דברים כו, יט ועוד 146 משלי ט, ג, וראה פירוש הראב"ע על המקום 147 על פי ישעיה מה, א 148 ישעיה מב, ז 149 דברים ו, ב וראה משנה, ברכות א, ה 150 על פי מלכים א ח, נ; תהלים קו, מו 151 משנה, אבות ה, כ 152 קהלת ט, יא. מכאן, פסקת הסיום של האיגרת. בחלקה הראשון: תיאור מצב בני משפחות השבויים והעיר (עד הערה 172) 153 ישעיה ג, ב 154 שאלוניקי 155 על פי יהושע כב, כד 156 על פי ישעיה נא, טו; ירמיה לא, לד 157 ישעיה יז, יב 158 דברים כ, ח 159 איכה ה, א 160 דברים לב, מז 161 על פי דברים ד, לב 162 דברים יג, יב; יט, כ 163 על פי ירמיה ט, יז 164 מספד, אבל וצרה. על פי עמוס ה, טז 165 בראשית כז, ג 166 זכריה ג, ח

/ על ימינך, לכל דבר שבקדושה.¹⁶⁷ עוצו עצה¹⁶⁸ עליה, וראו ודעו¹⁶⁹ מה לעשות. כי מי יודע אם לעת / כזאת הגעתם¹⁷⁰ להחזיק במעוז¹⁷¹ המצוה נאווה כירושלים.¹⁷² ומפי עוללים ויונקים,¹⁷³ המזכירים את / [10] ה' יומם ולילה לא יחשו,¹⁷⁴ להתפלל בערך.¹⁷⁵ תאריך ימים ושנים ויתן לך האלדיים חן וכבוד¹⁷⁶ / בעיני כל רואיך¹⁷⁷ ושומעי שמעך.¹⁷⁸ כנפשך המלאה לה¹⁷⁹ דעת ויראת ה',¹⁸⁰ ונפש מוכן למאמר מכ'ת, והוא הצעיר פ'¹⁸¹ /

ט. [ר' שלמה לבית-הלוי, פתיחה של מכתב לר' משה סאגיש ובו תיאור ייחוס משפחת סאגיש]¹

מבוא

מן האיגרת הזאת שנכתבה לר' משה סאגיש, לא נשתמרה אלא הפתיחה הארוכה והנמלצת, אולם מחברה (או הסופר) לא טרח להעתיק את המשכה. אף כאן, (בבאגרות ה-ו, יא-יג), אנו למדים על הקשרים בין משפחת בית-הלוי לבין חכמי צפת, קשרים אשר נמשכו תקופה ארוכה.

זמנה של האיגרת הוא בין שנת שס"ט לשנת ש"ע, ולא מצוין בה מקום ישיבתו של מקבלה – ר' משה סאגיש. איני יודע אם ישב ר' משה בשנים אלה בצפת אם לאו, שבן שהה זמן ידוע בערי טורקיה ושלח שאלותיו לר' יוסף מטרנני בקושטא, מאמאסיה ומאנגורה.² אולם, אף על פי כן צירפתי איגרת זו לאיגרות שעניינן התכתבות עם ארץ-ישראל, שכן ר' משה ישב בה כנראה רוב ימיו, ומשום שבפתיחתה שנשתמרה, ההתייחסות העיקרית היא לאבותיו שישבו בצפת. מן האיגרת עולה החשיבות הגדולה שייחסו בחוגי חכמים יוצאי חצי האי האיברי, לייחוס המשפחתי – ייחוס של תורה, ולמעמד המיוחד של צאצאי חכמים

167 מועד קטן, כח ע"ב 168 ישעיה ח, י 169 שמואל א כג, כג 170 על פי אסתר ד, יד
171 על פי ישעיה כז, ה 172 שיר השירים ו, ד 173 תהלים ח, ג. מכאן סיום האיגרת
174 על פי ישעיה סב, ו 175 על פי בראשית כ, ז 176 על פי תהלים פד, יב 177 על פי
אסתר ב, טו 178 על פי חבקוק ג, ב 179 עמוס ב, יג 180 ישעיה יא, ב ועוד 181 בלומר
הכותב ר' שלמה, בשם ר' יהודה די מדינה

1 מיקום האיגרת בכתב-היד הוא בין שנת שס"ט (רפים נט, א-ס, א), לשנת ש"ע (רף סה, ב).
2 על ר' משה ראה: בניהו, דור, עמ' קנו-קנז; ברודי, איגרות, עמ' 97-98; גם אצל סמברי, דברי יוסף, עמ' 367, הוא נמנה על חכמי צפת. על אלמנתו ראה בנטוב, רשימות אוטוביוגרפיות, עמ' 198. על אישים אחרים בני משפחה זו במאה השש-עשרה בצפת ובמצרים, ראה: א' דוד, "לתולדות חכמים בירושלים במאה השש-עשרה", שלם, ה (תשמ"ז), עמ' 243; הנ"ל, תעודות, עמ' 33, 47-51; הנ"ל, "מסמכי הגניזה הקהירית" וכו', קתדרה, 114 (תשס"ה), עמ' 50, 57, 67-68.

מפורסמים. בעוד שההרגשה בתיאור דמותו של ר' שלמה סאגיש היא על גדולתו בתורה – עומק הבנתו ופלפולו, בתאור האר"י מודגשים קדושתו והקרנתו על סביבתו.

* * *

<ס, א 59> [13] בן חכמים בן מלכי קדם,³ ענקים מעניקים גלגל חמה⁴ בחכמה בתבונה ובדעת ובכל מלאכת⁵ / מערכת הדת. גם אתה כאחד מהם.⁶ ברא ברעא דאבוה,⁷ החכם הנעלה לשם טוב ולתהלה, כהר"ר / [15] משה סאגיש⁸ נר"ו אם תדברנה שפתי ולשוני⁹ תהלך באר"ש,¹⁰ בעת במרום / ימריא¹¹ פרי צדיק עץ חיים.¹² אתה הוא, לבי בקרבי¹³ המס ימס,¹⁴ אנא אני בא¹⁵ ובביתי אין לחם¹⁶ / מלחמה של תורה,¹⁷ ואין שמלה מגוללה¹⁸ בדמות שלימות תמימות דעות. רעה עוד מזאת. / עוצם תשוקתי להתקשר במעדנות¹⁹ עבותות שלימותך, כי רב חילו,²⁰ יעידון יגידון, מפי / סופרים ומפי ספרים²¹ הבאים בשערים האלה.²² ומפיהם יוציא מלים לצד עלאה.²³ האבות הן הן <ס, ב 60> [1] המרכבה²⁴ העליונה, העומדים לשרת לפני לפני²⁵ שרפים עומדים,²⁶ תחת אבותיך²⁷ במעשה לבנת הספיר²⁸ / תרשיש שוהם²⁹ וכל אבן יקרה.³⁰ זו תורה וזו סחרה³¹ ואתננה,³² להם למנה. גם אתה ידיד ה',³³ גם בני אדם, גם בני איש³⁴ / החזקת במעוז עוז³⁵ ותעצומות³⁶ תעלומות חכמה, כפלים לתושיה.³⁷ חזק ונתחזק.³⁸ יצא לך שם³⁹ כשם הגדולים.⁴⁰ / שם משמן טוב⁴¹ היורד על ראשך אל יחסר.⁴² אם כה אומר,⁴³

3 על פי ישעיה יט, יא 4 על פי בראשית רבה, פרשה כו, ד"ה "הנפלים היו" 5 על פי שמות לה, לא 6 עובדיה א, יא 7 כאב כן בנו, כלל בהלכה על פי עירובין ע"ב. ראה למשל: מהרשד"ם, חו"מ, סי' שח, ר"ה: תשובה ראיתי 8 הוא ר' משה סאגיש השני נכדו של הדיין מצפת ר' משה סאגיש, בן זמנם של ר' משה קורדובירו והאר"י, ובנו של ר' שלמה סאגיש שהיה מגדולי חכמי צפת בסוף המאה השש-עשרה וחתנו של האר"י, וראה עליו: בניהו, דור, עמ' קנו-קנו 9 על פי איוב כז, ד 10 על פי תהלים עג, ט 11 על פי איוב לט, יח 12 משלי יא, ל 13 תהלים לט, ד ועוד 14 שמואל ב יז, י 15 על פי בראשית לו, ל 16 כאן ולהלן, ישעיה ט, ז 17 בראשית רבה, פרשה נד, ד"ה "ויהי בעת", וראה: מגילה טו ע"ב ועוד. 18 על פי ישעיה ט, ד 19 על פי איוב לח, לא 20 על פי תהלים לג, יז 21 ביטוי רווח. וראה על הביטוי "מפי סופרים ולא מפי ספרים" ועל היפוכו: "מפי ספרים ולא מפי סופרים": י' אחיטוב, "מפי ספרים ולא מפי סופרים", סיני, שנה נד, קז (תשנ"א), עמ' קלג-קנ; ש' אברמסון, מבוא לש"י עגנון, ספר, סופר וסיפור, תל אביב תשל"ח, עמ' ה-ו. והשווה למכתבו לר' מנחם אשכנזי בסופיה (דף מג, א בכתב היד): "...ולחקור ולדרוש מפי סופרים ומפי ספרים..." 22 על פי ירמיה ז, ב ועוד 23 על פי דניאל ז, כה 24 בראשית רבה (וילנא) פרשת מז, ד"ה "ויכל לדבר" ועוד 25 ברכות ז ע"א ועוד 26 ישעיה ו, ב 27 תהלים מה, יז 28 שמות כד, י 29 שמות לט, יג ועוד 30 דברי הימים א כט, ב ועוד 31 ברכות סא ע"ב ועוד 32 ישעיה כג, יח 33 דברים לג, יב 34 תהלים מט, ג 35 על פי ישעיה כז, ה 36 תהלים סח, לו 37 על פי איוב יא, ו 38 שמואל ב י, יב 39 על פי יחזקאל טז, יד 40 דברי הימים א יז, ח 41 קהלת ז, א 42 על פי קהלת ט, ח ותהלים

לספר צבי תפארתך⁴⁴ וריח קטורת המורח לריח / [5] אפינו,⁴⁵ אשר הגידו לנו, אבותינו ספרו לנו,⁴⁶ אור בי יהל.⁴⁷ התורה והאדם חבורם נר אלדיים⁴⁸ בארץ,⁴⁹ להאיר חשכת פני / תבל, כאור החמה שבעתים, באור⁵⁰ תורתו וגדולתו הרב אביך קנך⁵¹ זלה'ה. אשמרה לפי מחסום⁵² וידי למו פי / אשים⁵³ מהדר גאוננו,⁵⁴ השולח ניצוצי בהירותו על פני כל הארץ, לבל אכוה בצרבת המבוה.⁵⁵ ובהבל פיו לפידיים יהלוכו,⁵⁶ / ולנוגה ברק חניתו⁵⁷ ותורתו יחשכו כוכבי נשפו.⁵⁸ ואם אמור אומר זיל לאידך גיסא,⁵⁹ מה אמך לביא,⁶⁰ בת / מלך גדול ורב ורם⁶¹ הרחק מאד מאדם,⁶² וארו עיר וקדיש,⁶³ הן עוד היום גדול⁶⁴ שמו⁶⁵ על פני כל הארץ יאיר / [10] יזהיר כזוהר⁶⁶ המאורים. אמרתי אשכחה שיחי,⁶⁷ ועל דל שפתי⁶⁸ אשים חחי.⁶⁹ ואם אפנה על ימין או על שמאל,⁷⁰ / לשער הכבוד היוצא ממקום אהלו⁷¹ עוד מה יענו שפתי, כי יפול עליהם תרדמה⁷² וחומה נשגבה,⁷³ לא נשמע בחוץ / קולם חרש לאמר:⁷⁴ כי לא אדע לפאר ולהדר חדר בחדר,⁷⁵ על כל כבוד,⁷⁶ לפני ארשת שפתי,⁷⁷ מלים לא יועיל / במ⁷⁸ להעלות כליל על מזבח⁷⁹ תורת קדושת זקנך, הרב האלדי כמהר'ר יצחק אשכנזי⁸⁰ זלה'ה. טובים השנים⁸¹ כרובים / זהב⁸² טהור כעצם השמים.⁸³

קלג, ב 43 על פי שמואל א כ, כב 44 על פי ישעיה כה, א; ד 45 על פי שיר השירים ז, ט 46 על פי שופטים ו, יג 47 איוב לא, כו 48 על פי משלי כ, כז 49 הציטוט מתוך בחינת עולם לר' ידעיה בדרשי פרק טז, והשווה אצל ר' יצחק עראמה, עקידת יצחק, שער מד 50 על פי ישעיה ל, בו 51 דברים לב, ו. ר' שלמה סאגיש. 52 תהלים לט, ב 53 על פי איוב מ, ד 54 על פי ישעיה ב, יט; בא. 55 על פי ויקרא יג, כח 56 על פי איוב מא, יא 57 על פי חבקוק ג, יא 58 על פי איוב ג, ט 59 עובר מן הייחוס מצד אביו לייחוס מצד אמו. 60 יחזקאל יט, ב 61 דברים ב, י; בא. הרמז הוא לאר"י. ראה לעיל בגוף המאמר ליד הערה 52. 62 יהושע ג, טז 63 דניאל ד, י ראה לעיל, איגרת ג, הערה 4 ("מלאך קדוש"). 64 בראשית כט, ז 65 תהלים עז, ב 66 על פי דניאל יב, ג 67 על פי איוב ט, כז 68 על פי תהלים קמא, ג 69 על פי מלכים ב יט, כח; ישעיה לז, כט 70 בראשית כד, מט 71 על פי ישעיה נד, ב 72 על פי בראשית ב, כא ועוד 73 ישעיה ל, יג; משלי יח, יא 74 יהושע ב, א 75 מלכים א כ, ועוד 76 ישעיה ד, ה 77 על פי תהלים כא, ג 78 על פי איוב טו, ג 79 על פי דברים לג, י 80 הר' יצחק לוריא אשכנזי (האר"י). 81 קהלת ד, ט. כלומר הוריו – ר' שלמה סאגיש ואמו, בתו של האר"י. 82 שמות כה, יח 83 על פי שמות כד, י

י. [חתימות חכמי איסטנבול ור' יצחק לבית-הלוי לסיוע שמשו של ר' יוסף קארו]

מבוא

לפנינו חתימה¹ של ר' יצחק לבית-הלוי וחתימות של ארבעה מחכמי איסטנבול הבירה על איגרת שכללה המלצה לסיוע עבור ר' מרדכי, לפני משמשו ובן ביתו של ר' יוסף קארו, אשר נפטר שנים רבות לפני כן, בניסן של"ה. זמנה של החתימה שנת שס"ט או שנת ש"ע.² האיגרת נכתבה כנראה על ידי חכמי ירושלים שצירפו לה את חתימותיהם,³ ומקבלה יצא לסובב עמה בקהילות האמפריה העות'מאנית, אולם דבריהם לא הועתקו בכתב-היד שלפנינו. ר' מרדכי אינו מוכר לנו ממקורות אחרים, ואין זה מבורר מה היה תפקידו בבית ר' יוסף קארו בצפת ואם היה לו שם תפקיד כלשהו. אפשר שהיה תלמיד נאמן ומעין נושא כלים ששמר על צעדי רבו.⁴ בנראה לא שימש כסופר של ר' יוסף קארו, שכן מצינו במקורות את "החכם הנעלה כה"ר דוד פיקאשו ע"ה", שהיה הסופר של ר' יוסף קארו.⁵ בשלב כלשהו, בין של"ה לשס"ט, עבר מצפת לירושלים. נסיבות יציאתו וחזרתו על פתחי נדיבים אינן מבוררות מן החתימות, לבד מן העובדה שנזקק לצדקה.⁶ מלשון החתימות ניתן להסיק מספר דברים. ר' יחיאל באסאן רומז לכך שאין זו הפעם הראשונה שר' מרדכי מצוי במסע של איסוף תרומות לעצמו בערי האמפריה, ושהוא הכירו ("זה פעמים בא בארמנותינו והכרנו בו סימני טהרה"), ואילו ר' יצחק פאראג' אולי רומז לכך שר' יוסף מטראני הכירו לפניו, כנראה בצפת.⁷ אף על פי כן, הם נסמכים בעיקר על דבריו שלו ועל דברי חכמי ירושלים.

- 1 כלומר, הצטרפות להמלצות ולמכתב של אחרים הקוראים לסייע לבעל המכתב. מיקומן של החתימות בכתב-היד הוא בין שנת שס"ט (דף נט, א) לשנת ש"ע (דף סה, ב).
- 2 ראה לעיל, הערה 1.
- 3 ראה להלן ליד הערות 42, 66, 95.
- 4 עניין שימושם של חכמים בצפת בתקופה זו ידוע ממקורות נוספים. ראה למשל דבריו של מוכר הספרים ר' יעקב ב"ר יהודה אשכנזי: "ואני... שקט ושאנן בעיר גדולה מכלל יופי מציון גליל עליון צפת תוב"ב מתאבק ומחבק עפר רגלי החכמים השלמים המאירים לארץ ולדרים. והייתי משמש אותם בין בגופי בין בממוני ועוסק ומתחשק במלאכת שמים, מוכר וקונה ספרים..." (א' יערי, "מוכר ספרים בצפת במאה השש-עשרה", בתוך: הנ"ל, מחקרי ספר, ירושלים תשל"ח, עמ' 155). וראה גם דברי ר' משה קורדובירו, ספר תומר דבורה, ירושלים תשס"ב, פרק ח, עמ' נה: "והנה ראשונה צריך לסייע לומדי התורה ולהחזקם, אם בממונו או במעשהו, להזמין להם צרכי שמוש והזמנת מזון והפקת כל רצונם שלא יתבטלו מד"ת... ולהזמין להם ספרים צורך עסקם ובית מדרשם וכל ביוצא, שהוא חזוק וסעד לעוסקי תורה...".
- 5 ראה בניהו, יוסף בחירי, עמ' שצג; רי"צ ורבלובסקי, ר' יוסף קארו בעל הלכה ומקובל, ירושלים תשנ"ו, עמ' 38.
- 6 ואפשר שהיה בעל חובות והיו לו נושים. ראה להלן ליד הערה 80.
- 7 ראה להלן ליד הערות 91-93; 102-105.

האישים החתומים הם מגדולי חכמי איסטנבול בעשור הראשון למאה השבע-עשרה, ושניים מהם – ר' אברהם מונסון ור' יוסף מטראני, זה מקרוב הגיעו לעיר ונתמנו לתפקידים רבניים מרכזיים בה (ר' אברהם מונסון בין שנת שס"ד לשנת שס"ח ור' יוסף מטראני סביב שנת שס"ו). אין זה מבורר מדוע חתמו דווקא הם ולא אחרים, דוגמת ר' שלמה קארו, בנו של ר' יוסף קארו, שהיה מחכמיה הנודעים של העיר, אחר שהיגר אליה מצפת, ובוודאי הכיר את ר' מרדכי.⁸ האישים החתומים מוכרים לנו היטב מספרות התקופה ומפעילותם הציבורית.⁹

* * *

<סא, ב 62> [17] חתימה לרב¹⁰ נר'ו על הח'ר מרדכי¹¹ אשר שמש בבית מוהר'ר יוסף קארו זלה"ה¹² / [18] איש יהודי היה בשושן¹³ החכמה והתורה והמצוה,¹⁴ הולך וגדל¹⁵ את חכמים. ושמו מרדכי בן יאיר,¹⁶ מאיר / פנים¹⁷ בתורה, וקופה של שרשי ראשי בשמים¹⁸ תלוייה לו מאחוריו,¹⁹ כאשר יעידו יגידו חכמים החתו[מים]. / [20] גדולה שמושה,²⁰ למודה הודה והדרה²¹ של תורה, אשר שמש בבית הרב הגדול נודע בשערים²² / המצויינים²³ ובצל ההרים הרמים.²⁴ מתת אלים היא²⁵ בעמלו אשר עמל²⁶ בחסד וברחמים.²⁷ זאת הית[ה] / לי²⁸ לבא על החתום בין ארזי הלבנון²⁹ האדירים העצומים. אחינו שבגולה הביטו וראו³⁰ / מטע ה' להתפאר³¹ דופק על פתחי נדיבי³² עמים.³³ אשרי אנוש יעשה זאת³⁴

8 ראה עליו בניהו, יוסף בחירי, עמ' שכח-שכט.

9 על ר' משה משולם הלוי ב"ר אליעזר, מקהל אשכנזים בעיר, ראה: עמאר, אבן שאנג'י, עמ' 23; על ר' אברהם מונסון, ראה: שוחטמן, גאויזון, עמ' 66-67; בורנשטיין, מהרשד"ם, עמ' נו-נו; עמאר, אבן שאנג'י, עמ' 23-24; על ר' יוסף מטראני, ראה: בנטוב, רשימות אוטוביוגרפיות, עמ' 195-228; בן-נאה, שליחויות, עמ' 234-240; עמאר, אבן שאנג'י, עמ' 24-25; על ר' יחיאל באסאן, ראה: עמאר, אבן שאנג'י, עמ' 18-19; על ר' יצחק פאראג, מקהל נוה שלום, ועל אביו ר' יום טוב, ראה: מ' בניהו, "חומרא גדולה על הריבית" באיטליה מחכמי קושטא, שכ"ד (1564) וכו', שנתון המשפט העברי, ח (תשמ"א), עמ' 73-74 (על אביו-יום טוב); ל' בורנשטיין-מקובצקי, "לתולדות קהילת קושטא באמצעותה של המאה הי"ז", מיכאל, ט (תשמ"ה), עמ' לג-לה.

10 ר' יצחק לבית-הלוי. ראה ליד הערה 40 להלן 11 לא נודע לי ממקור אחר. ראה במבוא לאיגרת 12 עד כאן הכותרת 13 אסתר ב, ה 14 שמות כד, יב ועוד 15 שמואל א ב, כו ועוד 16 אסתר ב, ה 17 על פי פרקי דרבי אליעזר (מהד' היגר) פרק מט, ר"ה "איש יהודי היה" 18 על פי כתובות סו ע"ב 19 על פי יומא כב ע"ב 20 על פי ברכות ז ע"ב ועוד 21 על פי רות רבה פרשה ב, יב ד"ה: "ותצא", הנזכר ברש"י בראשית כח, י; שיר השירים רבה פרשה ד, ד"ה: א [ה] שני. 22 משלי לא, כג 23 ברכות ח ע"א 24 דברים יב, ב; ישעיה ב, יד 25 על פי קהלת ג, יג; ה, יח. 26 על פי קהלת א, ג 27 על פי הושע ב, כא 28 תהלים קיט, נו 29 שופטים ט, טו ועוד 30 איכה א, יב 31 ישעיה סא, ג 32 על פי ישעיה יג, ב 33 תהלים מז, י 34 ישעיה נו, ב 35 על פי תהלים לא, ג

להחזיק במעוז / ישועתו³⁵ והיה שכרו אתו,³⁶ בבית ה' לאורך ימים.³⁷ והמעלה ספקו וחקו³⁸ יהיה נושע בה' / [25] תשועת עולמים..³⁹ נאם הצעיר יצחק⁴⁰ <סב, א 63> [1] עיניכם הרואות⁴¹ אשר [חכמים העידו צדקתו] מירושלים עד הנה, / ונוסף גם הוא⁴² מעיד על עצמו כהנה וכהנה.⁴³ אשר עין ראתה⁴⁴ / פתשגן כתב⁴⁵ גוי צדיק⁴⁶ צדקות אהב,⁴⁷ ועשה אחת מאלה,⁴⁸ לא / יגרע מצדיק עינו.⁴⁹ כל חסד למת מצוה,⁵⁰ לעשות צדקה⁵¹ וחסד⁵² / [5] עם איש חי,⁵³ אשר בחיים עדנה,⁵⁴ לא [ילינו] לצדיק חסד / שעושים עם [המתים]⁵⁵ בחייהם. אשר בשכר זאת אל חי יצוה⁵⁶ / את החיים ואת החסד אל עמו ואל חסידיו,⁵⁷ וביאת הגואל עינינו / תראינה. נאם הצעיר משה משולם הלוי.⁵⁸

[9] נבחר שמו⁵⁹ הטוב של מרדכי מכל נרדים. כאשר כל העם / [10] אשר בשער מגידים. [ראשים זקנים] עדים,⁶⁰ שחותם על גבי חותם / יבואו גרודים⁶¹ אשר שילחו.⁶² ויקיים בו [יתמיד] בהשגיח עליו בעין / החמלה⁶³ וההשגחה לאשרו ולקיימו ולהעמידו עמידה / שיש בה סמיכה.⁶⁴ הצעיר אברהם מונסון/⁶⁵

[14] כאשר שמע לירושלים, כן ראינו.⁶⁶ שפתינו אתנו⁶⁷ מבין מוכן, / [15] כי האיש מרדכי הולך⁶⁸ את חכמים,⁶⁹ יושבי על מדין.⁷⁰ באות נפשו / שאף⁷¹ לעשות לו למודין,⁷² ובמקום בינה עשה לו דדין,⁷³ / להסתפח בנחלת ה'.⁷⁴ אבל חיי צער קשין כגדין,⁷⁵ יבש / כחרש בחו⁷⁶ קליות או נקודין.⁷⁷ ונעשה בשרו חרודין חרודין,⁷⁸ / עד כי ברח וימלט⁷⁹ כבורח מחמת מרדין.⁸⁰ עיני / [20] בנאמני ארץ⁸¹ המכונות והעמודין.⁸² כל מן דין ומן דין / סמוכו,⁸³ לתת לו מהלכים⁸⁴ ולארחה

36 ישעיה מ, י ועוד 37 תהלים כג, ו 38 המספק את צרכיו 39 ישעיה מה, יז 40 ר' יצחק לבית הלוי. נוסח אחר של 'חתימה' שלו לטובת איש בשם מרדכי, מצוי שם בדף סב, ב – ואין לדעת אם נכתב למרדכי זה, או למרדכי אחר 41 מכאן ואילך האותיות נטשטשו ונמחו בחלקן 42 שמות א, י 43 שמואל ב יב, ח 44 על פי איוב כט, יא 45 אסתר ג, יד ועוד 46 ישעיה כו, ב 47 תהלים יא, ז 48 על פי ויקרא ד, כב 49 איוב לו, ז 50 נזיר פ"ז, מ"א ועוד 51 בראשית יח, יט 52 משלי כא, כא 53 הוא מכנה את התרומה לאיש זה כחסד עם מת, מאחר ו"עני חשוב כמת" וזו הסיבה שהוא כותב בהמשך: "חסד שעושים עם המתים בחייהם" 54 על פי קהלת ד, ב 55 על פי רות א, ח 56 על פי תוספתא, ברכות ו, יג "ברכת המילה". 57 תהלים פה, ט 58 ראה לעיל, הערה 9. 59 על פי משלי כב, א 60 על פי רות ד, יא 61 על פי איוב יט, יב. כלומר מכתב ההמלצה מלווה חתימות רבות של אישים. 62 על פי מלכים ב כד, ב 63 על פי יחזקאל טז, ה 64 כתובות קיא ע"ב 65 ראה לעיל, הערה 9. 66 על פי תהלים מח, ט 67 על פי תהלים יב, ה 68 אסתר ט, ד 69 משלי יג, כ 70 שופטים ה, י 71 על פי ירמיה ב, כד 72 על פי משנה, כלים ה, ט 73 על פי ברכות י ע"א 74 שמואל א כו, יט 75 ראה ישעיה מח, ד 76 על פי תהלים כב, טז 77 משנה, תרומות ה, א 78 על פי ילקוט שמעוני פרשת יתרו, רמז רסח, ד"ה (יח): וישמע יתרו. ראה: רש"י, שמות יח, ט 79 שמואל א יט, יח 80 ראה בבא מציעא לט ע"א 81 תהלים קא, ו 82 כלים וחלקים מבית המקדש. ראה: סדר עולם רבה (מהד' ליינר) פכ"ז, ד"ה: "ויהי בשנה התשעית" 83 על פי כתובות יז ע"א ועוד 84 ראה: זכריה

זוודין.⁸⁵ שח עינים⁸⁶ / למראה עיניו ישפוט ולמשמע אזניו⁸⁷ יבין, ידין .. / הצעיר יוסף בכמה'ר משה מטראני⁸⁸ זלה'ה ..

[24] האי צורבא מרבנן,⁸⁹ מרדכי מן התורה,⁹⁰ זה פעמים⁹¹ בא / [25] בארמנותינו.⁹² והכרנו בו סימני טהרה וענתה בו צדקתו.⁹³ / בכל המקום אשר תדרוך כף רגלו⁹⁴ יבואו ויגידו צדקתו.⁹⁵ / כאשר חכמים הגידו יעידו מירושלים ועד הנה, כי הוא / איש הגון לעשות עמו צדקה וחסד, והיה שכרו / החיים והשלו'ם].⁹⁶ נאם הצעיר יחיאל באסאן⁹⁷

<טור שני>[1] שלשת הרועים⁹⁸ סמכו ידיהם על ראש⁹⁹ מר דרור.¹⁰⁰ [בן / שער]¹⁰¹ יקח. ויוסף¹⁰² הוא השליט,¹⁰³ רועה ישראל,¹⁰⁴ נותן טעם / לשבח¹⁰⁵ מכירו לשעבר. יראת ה' היתה אצלו אמון.¹⁰⁶ ועכשיו / ביותר, פרקו נאה,¹⁰⁷ שמו נאה,¹⁰⁸ מעשיו נאים.¹⁰⁹ מי / [5] האיש סתר פנים ישים¹¹⁰ להתוות תו בדיו, לכן / מן הדין לשחר פני¹¹¹ העדה הזלים כסף מכיס,¹¹² / המריקים מעליהם זהב,¹¹³ המתנרבים בעם¹¹⁴ יפרישו / מממונם נדבה מנה הראויה להתכבד¹¹⁵ כבוד / חכמים.¹¹⁶ כאשר עשה כן יעשה לו,¹¹⁷ גם אני כמוהו / [10] מודיע צערו לרבים¹¹⁸ כי רב הוא.¹¹⁹ כבא על הכתב / זה האיש הגון וחשוב, כל המרבה להיטיב, טובה / כפולה פי שנים,¹²⁰ יד ה' יתן הטוב, יחזור / ויתן לו ברכה עד בלי די.¹²¹ צעיר לדעה יצחק פארג,¹²²

ג, ז 85 צידה לדרך. ראה: רש"י, עבודה זרה יז ע"א, ר"ה: בזוורתא; רמב"ן, בראשית ל, כ, ד"ה: אונקלוס. כלומר: חכמים מכל המקומות המליצו לתמוך בו 86 על פי איוב בב, בט 87 על פי ישעיה יא, ג 88 ראה לעיל, הערה 9 89 ברכות טו ע"א ועוד 90 על פי חולין קלט ע"ב 91 מכאן שאין זה ביקורו הראשון 92 ירמיה ט, כ 93 על פי בראשית ל, לג 94 על פי דברים יא, כד ועוד 95 תהלים כב, לב 96 מלאכי ב, ה וראה: סוכה מט ע"ב ורש"י שם ד"ה "שמא" 97 ראה לעיל, הערה 9 98 זכריה יא, ח. לפנינו ארבעה חותמים. האם הוא רומז לחתימותיהם של חכמי ירושלים שהיו שלושה? ויותר נראה שהוא רומז לשלושת החתומים לפניו. והשווה לדברי ר' אליעזר אבן שאנג"י: "שמצאנו ראינו לתלתא רבנן סמוכי מרבני עירנו, המה הגדולים אחרוני זמנינו ה"ה מהר"ר משה משולם הלוי ומהר"ר יחיאל באסן ומהר"ר שלמה קארו ז"ל..." (דת ודין, קושטא תפ"ו, סי' י) 99 על פי שמות כט, טו ועוד 100 שמות ל, כג 101 הקריאה מסופקת. 102 על פי בראשית כה, א 103 בראשית מב, ו. הוא רומז כנראה לר' יוסף מטראני ("מכירו לשעבר"). אולם, שמא הרמז הוא לר' יוסף קארו 104 תהלים פ, ב 105 תוספתא, תרומות ח, ט ועוד 106 על פי משלי ח, ל 107 על פי תענית טז ע"א 108 על פי ילקוט שמעוני אסתר, רמז תתרנג, ד"ה: דבר אחר; ואולי על פי תפילת "נתנה תוקף". 109 על פי שבת לג ע"ב ועוד. 110 על פי איוב כד, טו 111 על פי משלי ז, טו 112 על פי ישעיה מו, ו 113 על פי זכריה ד, יב 114 שופטים ה, ט 115 על פי חולין ק ע"א ועוד 116 משלי ג, לה 117 ויקרא כד, יט 118 ראה: שו"ע יו"ד רנ, א והגה שם. 119 במדבר כב, ג ועוד 120 על פי הגדה של פסח 121 מלאכי ג, י 122 ראה לעיל, הערה 9.

יא. [ר' יצחק לר' אברהם שלום בצפת, לסייע לאלמנה העולה לארץ- ישראל. בין שע"א לשע"ח]

מבוא

זמנה של האיגרת אינו מפורש בה. לפי מקומה בכתב היד נתחברה בין שנת שע"א לשנת ש"פ.¹ כיון שר' חייא רופא נזכר בה בחייו, ומקובל לחשוב שהוא נפטר בסוף שנת שע"ז או שנת שע"ח, נתחברה האיגרת לפני כן. כלומר, בין שנת שע"א לשנת שע"ח.

איגרת זו ואיגרות יב-יג, עוסקות בעלייתן של אלמנות לארץ-ישראל.² איגרת זו ואיגרת יב מופנות לר' אברהם שלום, שהוא ומשפחתו ידועים לכותב, שכן אבי אביו של ר' אברהם שלום היה לפני חכם בשאלוניקי, ועלה לצפת שני דורות לפני כן.³ ר' אברהם זה, נכדו, היה אפוא בן לשושלת של חכמים שנודעה והייתה מפורסמת בשאלוניקי. ר' דוד קונפורטי, שהיה בן שאלוניקי, כותב עליהם: "ושמעתי מפי החכם השלם הרב כמה"ר חייא שלום [בנו של ר' אברהם שלפנינו] נר"ו שא"ל [שאמר לי] שזה הרב [ר' אברהם שלום – הסב] היה במו תלמיד חבר למהר"י בירב ז"ל, והוא אביו של ה"ר אליעזר שלום שהיה אביו של הר' אברהם שלום... ה"ר שלמה הלוי בן אלקאבץ אמר על זקנו כה"ר אליעזר שלום: כ"ד הקמח לא תבלה. שהיה משלשלת חכמים כ"ד דורות..." וכו'.⁴ אין אפוא פליאה בכך שמשפחת בית-הלוי מתכתבת עם ר' אברהם שלום, שסבו היה מפורסם ונודע בשאלוניקי.⁵

באיגרת נזכרים שני אישים נוספים מצפת, ר' חייא רופא ור' אברהם די בוטון. ר' אברהם שלום היה חתנו של ר' חייא רופא, אשר משפחת בית-הלוי עמדה

1 בין דף ע, א בכתב היד לדף פד, א. ר' חייא רופא נזכר בה (ראה להלן ליד הערה 92), ולרעת בניהו נפטר בשנת שע"ז או שע"ה (ראה: בניהו, חייא רופא, עמ' 117).

2 ראה על כך בגוף המאמר לעיל, סעיף ד.

3 ר' שם טוב עתיה, פרוש תהלים, ונציה ש"ט, הקדמה: "ואלה אשר הלכו משלונקי לארץ-ישראל. החכם רבי אברהם שלום...". וכן: יערי, שלוחי א"י, עמ' 244; דוד, עלייה, עמ' 157. ראה לעיל בגוף במאמר ליד הערות 23, 67.

4 קונפורטי, קורא הדורות, דף לו, א.

5 ראה ר' שמואל די מדינה, שאלות ותשובות, יו"ד, שאלוניקי שנ"ו, סי' קיא. וראה גם שם, סי' פו וסי' פח: "...ונשבעו... ולדעת רבים מפורשים שהם החכמים השלמים כמהר"ר אברהם שלום וכמהר"ר יוסף קארו וכמהר"ר יוסף סאגיש יצ"ו הדרים בצפת תוב"ב...". כל השלושה היו לפנים בשאלוניקי והתגוררו באותה עת בצפת. לפנינו תופעה דומה למתואר לעיל בגוף המאמר בהערה 65 ובאיגרת ה, הערה 7: אנשים בשאלוניקי ובסביבותיה תולים נדרם ושבועתם בחכמים יוצאי שאלוניקי, ובצאצאיהם היושבים בצפת. על ר' אברהם שלום ועל מעמדו בצפת ראה דברי ר' יעקב סמוט משאלוניקי בתוך ר' יוסף קארו, שו"ת אבקת רוכל, שאלוניקי תקנ"א, סי' רט, וכן בניהו, יוסף בחירי, מפתח.

בקשרים עמו,⁶ ואך טבעי הוא למסור לו פרישת שלום באמצעות חתנו.⁷ ואילו ר' אברהם די בוטון, היה מקורב לר' יום טוב צהלון ושימש הרבה בהרכב בית דינו בצפת לפני ש"פ.⁸ לא נודע אם מוצאו היה משאלוניקי, אף שהייתה בה משפחת חכמים ענפה בשם די בוטון, אשר השם "אברהם" רווח בה, וכנראה היה קרובם.⁹ הוא נודע כאחד מחכמי העיר כבר בשנת שס"א.¹⁰ ר' עמנואל אבוהב, בדברו על חכמי צפת בדור זה, בחר להזכיר דווקא אישים אלה כמייצגים ומנהיגים של העיר צפת. לדבריו: "את תלמידי רבנו יוסף קארו אנו קובעים בדור השלושה-עשר של הרבנים, ודורנו שלנו הוא הדור הארבע-עשר, שבו פורחים בצפת חכמים מעולים, ובהם האדון ר' אברהם די בוטון, האדון אברהם שלום, שבכתביו ובסגולותיו הוא מרומם את זכר אבותיו המכובדים, והחכם המעולה אליהו פלקון. חכמים מעולים אלה מנהיגים היום את העיר צפת."¹¹

נמצא שר' יצחק לבית-הלוי מתכתב עם חכמים אלה, הן מפני שהם מראשי המדברים בצפת באותה תקופה, והן משום היכרותו עם משפחתם, וזיקתה של משפחתם לשאלוניקי.

איגרת זו יש בה שני עניינים עיקריים. הראשון – בנו של ר' יצחק ואחיו של ר' שלמה-ר' נסים, אישיות ידועה בזכות עצמה,¹² היה חולה באותו הפרק ועל פי תיאור מחלתו אפשר שנדבק במגפה ושכב קודח מחום. נסים נדר בזמן

6 קונפורטי, קורא הדורות, דף מט, ב: "...ובזמן ההוא היו בצפת, הרב ר' אברהם שלום, שהיה חתנו של הרב חייא רופא והרב ר' אליה פאלקון בן ה"ר יעקב פאלקון". והשווה שם, דפים מא, ב-מב, א.

7 ראה להלן, הע' 92 בגוף האיגרת.

8 ראה ר' יום טוב צהלון, שאלות ותשובות מהרי"ט צהלון החדשות, א-ב, ירושלים תשמ"מ-תשמ"א, במפתח; הנ"ל, שאלות ותשובות, ונציה תנ"ד, סי' פג; רעא. וראה עליו דברי ר' יעקב בן חיים חתן ר' אברהם פליף, ב"י בית המדרש לרבנים ניו-יורק Mic. 3541, דף 140א: "לזכרון שהתחלתי ללמוד בחברת מוהר"ר אברהם די בוטון יצ"ו מפ' [רשת] וישלח השע"ז ליצירה". המדובר הוא בהסגר על שם ר' נח בצפת.

9 ראה עליהם מ' בן-ששון ואחרים (עורבים), מחקרים במשפחת הרבנים די בוטון, ירושלים תשנ"ח. שמו של ר' אברהם די בוטון מצפת נפקד מטבלת המשפחה, שם, עמ' XI ומן האישים הנזכרים בספר.

10 חתום יחד עם שאר חכמי העיר (עשרים במספר) בשנת שס"א, ובתוכם בני הדור שלפניו. ר' חייא רופא, ר' אברהם שלום ור' יעקב פאלקון חתומים שם, וכן גם ר' יצחק די בוטון (עליו כתב סמברי, דברי יוסף, עמ' 366: "הר' יצחק די בוטון שעשה פי' על ד' טורים ולא יצא טבעו בעולם". ואף הוא לא נזכר בחיבור על משפחת די בוטון, הנזכר לעיל בהערה 9). ראה ר' יוסף מטראני, שאלות ותשובות, א, קושטא ת"ב, סי' פב.

11 מ' אורפלי (מהדיר), במאבק על ערכה של תורה: ה"נומולוגיה" לר' עמנואל אבוהב, ירושלים תשנ"ז, עמ' 271 (וראה שם גם דבריו על ר' חייא רופא).

12 ראה עליו עמנואל, מצבות, מס' 595 (נפטר בג' שבט שצ"ג); מולכו, מצבות, מס' 843; מלכו, הסכמות, עמ' מה-מח (הסכמה משנת שע"ד). על אילן המשפחה ראה לעיל הערה 5 בגוף המאמר, וכן ראה להלן הערות 71-75; איגרת יד, הערה 53.

חופתו לתרום מדי שנה חמישים לבנים-אספרים, לחלקם לאנשי צפת, ומינה את ר' אברהם שלום להיות הנאמן והמורשה לחלק את הסכום הנ"ל לפי שיקול דעתו. אף כי הסכום צנוע,¹³ יש בו כדי ללמד על קשרי משפחת בית-הלוי לצפת וחכמיה, ועל אופני התרומה ודרכיה באותה תקופה.

העניין השני, והוא עיקר מטרת האיגרת, המלצה-בקשה לסייע לדונה סול פינטו, אלמנה ערירית, העולה לצפת. הסיוע מתבקש בזכות היותה אלמנתו של תלמיד חכם ידוע, אולם טיב הסיוע אינו מפורט ואינו מבורר. בגלל אי הבהירות בניסוח, אין לדעת אם הייתה "דודתו" וגם רעייתו של ר' חיים פינטו,¹⁴ ויותר נראה שהייתה דודתו של ר' אברהם שלום.¹⁵ אם כן הוא, הפנייה לר' אברהם שלום מובנת מאליה, וגם היעדרו של פירוט הסיוע המבוקש מובן, שכן הבקשה היא לספחה אליו ולקבלה תחת חסותו בבל עניין בקרובת משפחה.

* * *

<עב, א 83> [1] בה"י. לכמה'ר אברהם שלום¹⁶ נ'ר, צפת תוב'ב, / מהרב מורי נר'ו.¹⁷ /

[3] מה אדבר¹⁸ והדבר אין בי,¹⁹ העון,²⁰ בי בני נסים²¹ ה' ירפאהו רפואה שלימה, זה לי י' ימים²² שוכב על ערש²³ / מחמת אישתא צמירתא.²⁴ ועיני ולבי²⁵ יורדות מים,²⁶ צופיות נשואות אל השמים,²⁷ יראה ה' בעיני²⁸ וירפאהו / [5] בכלל כל חולי עב'י. ולכן כשל בעוני כחי²⁹ ולא אוכל לבא³⁰ בדברות שתים³¹ אדברה נא שלום³² ..

מה / כחי, כי אאריך נפשי³³ ורוחי, לעורר בפרק זה בורר³⁴ ולערוך אמרים בפ' ואלו קשרים³⁵ שאינם / נתרים. הלא כל שער עמי³⁶ יודע, פי ולשוני יהללו סלה

- 13 וראה להלן, איגרת יד, ליד הערה 41 ואילך על כוח הקנייה של סכום זה.
- 14 דבר זה אינו אפשרי כלל כיוון שיש בזה איסור ערוה, אם מדובר בדודה סתם. אולם, אשת אחי אבי האב מותרת לדעת חלק מהראשונים ואשת אחי אם האם מן האם וכדומה מותרות, כך שאין הדבר בלתי אפשרי לגמרי, אם מדובר בקרבה מעין זו.
- 15 ראה להלן בהערות 56, 65 לגוף האיגרת.
- 16 ראה עליו במבוא לעיל 17 ר' יצחק לבית-הלוי 18 ישעיה לח, טו. ההדגשות של "מה" ו"שלום" כאן ולהלן הן מידי 19 על פי ירמיה ה, יג 20 "העון" כמו "בעוונות". ראה לעיל, אגרת ד, הערה 16 21 בנו של ר' יצחק לבית-הלוי ואחיו של ר' שלמה. ראה עליו במבוא, לעיל, הערה 12 22 על פי בראשית לא, מא 23 על פי תהלים מא, ד 24 על פי בבלי, שבת סז ע"א ועוד. כלומר, סובל מחום גבוה 25 מלכים א ט, ג 26 על פי איכה א, טז 27 על פי דברים לב, מ 28 שמואל ב טז, יב 29 תהלים לא, יא 30 על פי ירמיה לו, ה 31 ביטוי נפוץ. השווה איגרת יב, הערה 126 32 תהלים קכב, ח. בל הפסקאות של האיגרת מכאן ואילך, מסתיימות בתיבה "שלום" ופותחות בתיבה "מה". בפסקה האחרונה, כל משפט מסתיים ב"שלום" כדי לרמוז ולארוג את שם המכותב באיגרת 33 על פי איוב ו, יא 34 סנהדרין פרק ג 35 שבת פרק טו. ציון שמות הפרקים: "זה בורר", ו"אלו קשרים" במליצה. כוונתו שאין הוא צריך להרכות בהסברים מה שבחו של ר' אברהם שלום ומה יחוסו

בשער בת רבים,³⁷ אשר לי אלדיים / קרובים,³⁸ ויקרא לו ה' שלום..³⁹ מה מני יהלוך⁴⁰ לשרת בכל נפשי, וכחי רפה ידיים.⁴¹ יוסיף אומץ⁴² / על כל דבר⁴³ כבוד שמו ותורתו, ואנכי לא ידעתי⁴⁴ דרך שלום..⁴⁵ מה מתוק מדבש,⁴⁶ כי / [10] יבא לראות פני⁴⁷ להגיד לי מה יקחהו לבו לב טהור,⁴⁸ להעירני ולהכירני, יפרוש כנפיו⁴⁹ / על ביתי וחומותי⁵⁰ סוכת שלום..⁵¹

מה רב טוב הצפון⁵² לצדיק,⁵³ החכם השלם החסיד⁵⁴ / כמה'ר חיים פינטו⁵⁵ זלה'ה, בעלה של מטרוניתא דודתו,⁵⁶ כבוד נשים וצניעותן / ותפארתן, מרת דונה סול, ההולכת קדמת אשור⁵⁷ איתן מושבו,⁵⁸ להסתופף בצל כנפיו⁵⁹ / הודו, כי רב מאד מחנהו⁶⁰ מחנה אלדיים,⁶¹ והיא שכולה וגלמודה,⁶² נשארה ערירית בלי שם ושארית.⁶³ / [15] לולא לשם ב'ת תחרד ותפנה, מתי תזכה לראות בצלמו, בצלם אליים?⁶⁴ ידעתי כ'ת יראה / בה חוטרא דקאי אעיקרא,⁶⁵ וכל הנשים יתנו יקר⁶⁶ מיקר זיו הודה וחסידותה, שאלו שלום.⁶⁷ /

מה יקר חסדו⁶⁸ ואמיתו,⁶⁹ להמטיר מטלי וגשמי ברכתו על בני ועל פועל ידי,⁷⁰

36 רות ג, יא 37 שיר השירים ז, ה 38 על פי דברים ד, ז 39 על פי שופטים ו, כד 40 איוב טז, ו 41 על פי שמואל ב יז, ב 42 איוב יז, ט 43 שמות כב, ח 44 בראשית כה, טז 45 על פי ישעיה נט, ח 46 שופטים יד, יה 47 על פי ישעיה א, יב 48 תהלים נא, יב 49 דברים לב, יא 50 על פי ישעיה נו, ה 51 על פי ירושלמי, ברכות ח, ע"ג; על פי ברכת "השכיבנו". 52 על פי תהלים לא, כ 53 על פי משלי יג, כב 54 על השימוש בכינוי החסיד בתקופה זו בשאלוניקי ראה: הקר, הקבלה בשאלוניקי, עמ' 173*, 179*–180* 55 לא מצאתי זכרו במקורות. אישים אחדים בשם פינטו יודעים לנו בשאלוניקי בשנים אלו. וראה למשל קונפורטי, קורא הדורות, דף מט, ב: "ובזמן ההוא היו בצפ"ת... וה"ר אפרים פינטו שהיה מעיר שאלוניקי והיה חכם ומעיין גדול"; בניהו, דור, עמ' יח. על ר' יוסף פינטו משאלוניקי ועל אשתו בצפת, ראה במעשה בית דין משנת שמ"ד, בכ"י בית המדרש לרבנים ניו יורק Mic. 3541, דף 47 וב (ומעורבים בעניין ר' שלמה לבית הלוי הזקן ור' יוסף פאררו). שם, דף 212א: רשימת עזבונה של אלמנה בצפת בשנת ש"נ, והיורש הוא דוד פינטו. על ר' יעקב פינטו שהיה ברודוס בשנת שמ"ב, ראה ר' שלמה הכהן, שאלות ותשובות, ח"א, שאלוניקי שמ"ו, סי' כח. איני יודע אם יש קשר בין אישים אלה לבין ר' חיים פינטו או החכם יאשיהו ב"ר יוסף פינטו מדמשק 56 ראה לעיל במבוא לאיגרת, בהערות 14–15 57 על פי בראשית ב, יד, לכיוון מזרח – ארץ ישראל 58 על פי במדבר כד, כא 59 על פי תהלים יז, ח ועוד 60 יואל ב, יא 61 בראשית לב, ג ועוד 62 על פי ישעיה מט, כא 63 על פי איוב ל, ח; שמואל ב יד, ז. כלומר אין לה צאצאים 64 בראשית א, כז. נושא המשפט הוא דונה סול שציפיותיה הן לפגוש את ר' אברהם שלום 65 על פי בראשית רבה, פרשה נג, טו ד"ה "ויהי אלהים", וראה רש"י בראשית כא, בא. ופירושו מקל העומד על עיקרו. הכוונה להדגיש את ייחוסה, כאלמנתו של ר' חיים פינטו, שיש להתייחס אליה בכבוד בזכות בעלה. או שמא יש כאן רמיזה למוצאה בקרובת משפחה של ר' אברהם שלום, ונצר לאותה משפחה 66 אסתר א, כ 67 תהלים קבב, ו 68 על פי תהלים לו, ח 69 בראשית כד, כז; תהלים נז, ד 70 ישעיה מה, יא. הוא מבקש את ברכתו של ר' אברהם שלום לילדיו ובני ביתו

ומה גם על בני נסים⁷¹ יצ'ו, אשר / בעת בניסתו לחופה התנדב להיות מתמידי יחידי ארץ החיים,⁷² איתן מושבו⁷³ מושב חכמים. ולשלוח מדי / שנה בשנה י' לבני' [ם]⁷⁴ ביד כ'ת, לחלקם לאשר ישר בעיניו.⁷⁵ והנו משתטח בפישוט ידיים / [20] ורגלים,⁷⁶ לוי מחוי קידה⁷⁷ אל רצפת האש הנורא מקום שכינתו,⁷⁸ אם כבן אם כעבד,⁷⁹ דורש טוב / לעמו, ולכל בני ביתו, ודובר שלום..⁸⁰ גם אנכי אדברה⁸¹ בשיחי, שלום רב לאוהבי תורתו⁸² / ולכל בני ביתו. ובפרט לנטע נעמן⁸³ יפרה וירבה. תחותוהי יטללון,⁸⁴ ממזרח שמש ועד / מבואו,⁸⁵ ועיני כ'ת רואות אותו. בין אחים יחלק שלל⁸⁶ יעבור שלום..⁸⁷ אל מול פני⁸⁸ בוצינא <עב, ב 84> [1] דנהורא,⁸⁹ שרגא וטיהרא⁹⁰ בטהירו עילאה,⁹¹ כמהר'ר חייא⁹² נר'ו, יפקדני לשל'ו.⁹³ והנני מוכן לכל / אשר יחפוץ, יטני⁹⁴ ספחני נא אל⁹⁵ פני החכם השלם כמהר'ר אברהם די בוטון⁹⁶ נר'ו, להטות אליו / כנהר שלום⁹⁷...

נאם נאמן בברית⁹⁸ ואחוות כ'ת, מתחנן לאלו'ה⁹⁹ עושיו,¹⁰⁰ יחזק במעוזו, / יזכני אעופה ואשכונה¹⁰¹ בנוה השלום¹⁰² .. הצעיר יצחק בכמהר'ר שלמה לבית הלוי זצ"ל /

71 ראה לעיל, הערה 21 72 ישעיה לח, יא; איוב כח, יב-יג ורש"י שם. "ארץ החיים" = "ארץ-ישראל". נסים קיבל על עצמו בזמן חתונתו להתמיד ולתמוך בנזקקים מקרב החכמים בצפת, ולשלוח לשם כך חמישים לבנים מדי שנה לר' אברהם שלום 73 על פי במדבר כד, כא 74 מטבע-אקצ'ה 75 על פי ירמיה כז, ה 76 על פי ברכות לד ע"ב ועוד 77 תענית כה ע"א ועוד. כלומר, בנו הלוי-נסים 78 מקום מושבו-צפת 79 ראה איגרת ה, הערה 160 80 על פי אסתר י, ג 81 על פי איוב טז, ד 82 על פי תהלים קיט, קסה 83 על פי ישעיה יז, י. והרמז הוא כנראה לבנו, ר' חייא שלום. ראה במבוא לאיגרת, הערה 4; בניהו, דור, עמ' קכא, קכו-קכט, רפט-רצב 84 על פי דניאל ד, ט. תחתיו יחסו 85 מלאכי א, יא 86 בראשית מט, כז ועוד 87 ישעיה מא, ג 88 במדבר ח, ב ועוד 89 כתובות יז ע"א ועוד: נר המאור 90 נר בצהרים על פי שבת סג ע"א. לכאורה כינוי פוגע (וראה רש"י שם: "מתוך שאינו צריך אינו נראה"). אבל הכוונה כאן להחמיא לר' אברהם שלום. כל הנמצא לידו הוא כ"נר בצהרים" מאחר והוא נמצא במחיצתו של האור הגדול, ר' אברהם שלום. "אל מול פני [המנורה] בוצינא דנהורא" מוסב על ר' אברהם שלום, ואילו "שרגא וטיהרא" הוא תחילת "שבחו" של ר' חייא רופא 91 זוהר בראשית, דף טו, עמ' א 92 ראה עליו לעיל באיגרת א, הערה 12 ובאיגרת ו 93 על פי שמואל א יז, יח 94 על פי משלי כא, א 95 שמואל א ב, לו 96 ראה עליו במבוא 97 על פי ישעיה סו, יב 98 על פי תוספתא ברכות ו, ה 99 דניאל ו, יב 100 על פי דברים לב, טו 101 תהלים נה, ז 102 ישעיה לב, יח. רמז לשמו

יב. [ר' יצחק לר' אברהם שלום בצפת: לסייע לאלמנה קונפראדה יחייא, בין שע"ד לש"פ]¹

מבוא

שתי האיגרות הללו (יב-יג) עניינן אחד. בקשה לסייע בידי קונפראדה, אשת ר' משה ב"ר גדליה אבן יחייא, העולה לארץ-ישראל, לצפת. הן מופנות לר' אברהם שלום ולר' יעקב פאלקון.² אף באן, האלמנה עולה לצפת לאחר צרות הבאות עליה – מכאן פטירתם של חלק מילדיה, ומכאן – שוד, שגורם לאבדן כל נכסיה. באיגרות יש תאורים חדשים ומפורטים על משפחת אבן יחייא וקורותיה בשאלוניקי ועל יחסיהם עם משפחת ביח-הלוי,³ ובן גם דברים על תהפוכות הגורל והצרות בשאלוניקי.⁴ מאיגרות אלה עולה כמובן גם זיקתה של משפחת אבן יחייא לארץ-ישראל והיא נדונה לעיל. אפשר אפוא לראות ברצונה של קונפראדה יחייא לעלות לצפת ולעזוב את ביתה ואת משפחתה, חלק ממגמה שהייתה קיימת במשפחה בעבר לעלות לארץ-ישראל, אם לפני הפטירה או לאחריה, וכתולדה של היפוך הגלגל והרצון לנתק את עצמה ממקום מושבה, עקב האסונות שבאו עליה, וחוסר יכולתה להסכין למעמד החדש אליו נדרדרה.

* * *

<עט, ב 98> [19] לארץ ישראל תוב'ב. על דבר אשר⁵ הלכה חמותי ת'ם / לגור שם⁶ /

[21] אופן אחד בארץ,⁷ ויקרא לו ה' שלום⁸. אחד מן החמושים⁹ חלוצי צבא,¹⁰ במלחמת חובה, אב'י ע'ר / שר שלום.¹¹ אחד היה אברהם,¹² לרעות ביעקב עמו¹³

1 על פי מקומה בכתב-היד, זמנה של האיגרת הוא בין שנת שע"א (דף ע, א בכתב-היד), לשנת ש"פ (דף פד, א שם). אולם, כיוון שבאיגרת שכתב ר' שלמה לבית-הלוי לגיסו דון תם נ' יהייא (כ"י אוכספורד 2000, דף 186ב) בשנת שע"ד משאלוניקי, הוא מספר לו על שלום חמותו ("גברתי חמותי ראיתי אור באור כבודה..."), ואינו רומז לעלייתה, וכן גם היא באיגרתה אליו (שם, דף 186א), נראה שאיגרת זו נכתבה אחרי שע"ד ולפני ש"פ. על כתב יד זה ראה לעיל בגוף המאמר בהערות 105–112.

2 ראה עליו במבוא לאיגרת יא, הערות 6, 11. מתלמידי האר"י (ראה: מ' בניהו, תולדות האר"י, ירושלים תשכ"ז, עמ' 17, והע' 2, 170); הנ"ל, דור, במפתח (ובפרט, עמ' קיח-קיט; קל-קלא).
3 ואלה נדונו לעיל בנספח של המאמר. וראה איגרת יב, מהערה 48 ואילך; איגרת יג, מהערה 31 ועד הערה 86.

4 ראה איגרת יב, מהערה 26 ועד הערה 47; איגרת יג, מהערה 8 ועד הערה 28.

5 דברים כב, כד ועוד 6 עד כאן הכותרת אשר נכתבה בידי ר' שלמה לבית-הלוי, וקונפראדה הייתה חמותו, אם רעייתו רחל. האיגרת עצמה נתחברה כנראה בידי אביו-ר' יצחק, והוא העתיקה אל מחברתו 7 יחזקאל א, טו 8 שופטים ו, כד. רומז לשם מקבל האיגרת וראה גם בהערה 11, להלן 9 על פי במדבר לא, מז 10 שם, פס' ה ועוד 11 ישעיה ט, ה. הגרש רומז למשמעות "אביא עד ר' אברהם שלום" 12 יחזקאל לג, כד

כרועה עררו,¹⁴ על מי מנוחות¹⁵ ונהר שלום.¹⁶ מיחסון[תא] / דבבל,¹⁷ מושיע ורב¹⁸ לעם ה' ונחלתו, הרב המובהק, הדיין המצויין, מלאך האלים במהר'ר >פ, א 99<[1] אברהם שלום¹⁹ נר'ו ..

מי פלג לשטף המחלה, רפואת תעלה²⁰ ורוחי חבלה²¹ מקוצר רוח.²² כי / אתבונן המקרים והעלות, יחרד לבבי מראות מראות נגעים²³ ואהלות.²⁴ מי שם פה לאדם,²⁵ / לחבר ולדבר הגה והי וקינות.²⁶ הארץ הלזו אשר גרתי בה תקופות הימים,²⁷ וגלגלי ההקפה הקיפוח / ראש ותלאה,²⁸ ויגה בני איש.²⁹ מגדלים ראיתי נופלים³⁰ ואצילים נאצלים, ואראה מראות אלים³¹ / [5] עולים מן הארץ,³² ועוד יד הזמן נטויה³³ להתם ולכלות. מי משלנו אל³⁴ מקום איתן / מושבו,³⁵ יודיע יביע מיום ליום³⁶ צרות רבות, סבבנו מנוחה הדריכנו.³⁷ מלאכי אלים נסעו מזה,³⁸ / ונסו הצללים³⁹ אשר אמרנו בצלם נחיה,⁴⁰ גבירים נשברים ושועים צועים והרועים נעים, ויעזבו את הארץ / כל איש חיל.⁴¹ ואת אילי הארץ לקח⁴² וירעם בשמים ה',⁴³ רוח עועים,⁴⁴ רוח סוררה. להשפיל כל בית גדול⁴⁵ / ובתים רבים⁴⁶ ונכבדים, ולהפיל עליהם עיר ובהלות.⁴⁷

מי בעל דברים⁴⁸ יתן בספר ויוחקו,⁴⁹ אחת / [10] מני אלף⁵⁰ אלפי אלפים,⁵¹ לא יכילו אמרים ספרים ומגלות. מי שם פה לאדם,⁵² להגיד כמה מעלות / ותהלות נוסעות מאבות לבנים, אל משפחת רם בני יחייא.⁵³ זה ד' מאות שנה⁵⁴ לא פסקה מהם / תורה וגדולה. בכל המקום אשר התהלכו היו מצויינים, בני ציון

13 תהלים עח, עא 14 ישעיה מ, יא ועוד 15 תהלים כג, ב 16 על פי ישעיה סו, יב 17 על פי קידושין עא ע"ב 18 ישעיה יט, כ 19 ראה עליו במבוא לאיגרת יא 20 איוב לח, בה וראה: ירמיה ל, יג; מו, יא. בל פיסקאות האיגרת מכאן ולהלן פותחות ב'מי' 21 על פי איוב יז, א 22 שמות ו, ט 23 משנה, שבועות א, א 24 מסכתות. רומז למגפות במקומו ולתוצאותיהן. 25 שמות ד, יא 26 על פי יחזקאל ב, י 27 על פי שמואל א, א, כ 28 על פי איכה ג, ה 29 שם, פס' לג 30 על פי ישעיה ל, כה 31 יחזקאל א, א 32 על פי שמואל א כח, יג 33 על פי ישעיה ה, כה ועוד 34 מלכים ב ו, יא 35 על פי במדבר כד, כא 36 על פי תהלים יט, ג 37 על פי שופטים כ, מג 38 בראשית לז, יז. רומז להסתלקותם של המנהיגים ובעלי היכולת במגפה, אם מפני שברחו מן העיר או שהלכו לעולמם 39 שיר השירים ב, יז ועוד. "הצללים": במשמעות של אישים נכבדים. וראה במדבר רבה, פרשה י, ה: "...ולפי שראתה במלאך נקראת שמה צללפוני, שהיא פונה במלאך ואין צלל אלא מלאך..." 40 על פי איכה ד, כ 41 שמואל א לא, יב ועוד. רמז להסתלקות המנהיגים. 42 יחזקאל יז, יג. רמז לפטירתם של אנשים נכבדים במגפה 43 תהלים יח, יד 44 ישעיה יט, יד 45 מלכים ב כה, ט 46 ישעיה ה, ט ועוד 47 על פי ירמיה טו, ח 48 שמות כד, יד 49 איוב יט, כג 50 איוב ט, ג 51 על פי מגילה כה ע"א; תפלת "נשמת" 52 שמות ד, יא 53 ראה עליהם בגוף המאמר 54 אם הכוונה לכארבע מאות שנה, הרמז הוא לדון שלמה (וראה גדליה נ' יחייא, ספר שלשלת הקבלה, ונציה שמ"ז, דף נה, א: "...השר דון שלמה בן דון יוסף נ' יחייא היה בימים האלה בשנת כמו ד' אלפים תתק"נ במלכות פורטוגאל והוא דור ד' למשפחתינו ויהי איש חכם גבור מלחמה ופלוסוף גדול וישימהו מלך פורטוגאל לראש..."). ואם הכוונה היא לראש משפחת יחייא, על פי מסורתם של בני יחייא, הכוונה היא ל"הרב דון יחייא נ' יעיש... ומזה

היקרים.⁵⁵ ואת אחרונים אשר ראו / עינינו, הדור האחרון⁵⁶ מנת הלקי,⁵⁷ כלם אנשים יראה וגובה להם,⁵⁸ מושלי העם⁵⁹ והדודים,⁶⁰ הזלים / זהב מכיס⁶¹ לחונן דלים⁶² ואביונים, וצדקתם עומדת לעד⁶³ לנס עמים,⁶⁴ עולים במעלות. / [15] מי ישום אלם⁶⁵ ועל שפתו יעטה,⁶⁶ לבלתי תת מוצא שפתיו⁶⁷ החוצה, להגיד איך נפלה⁶⁸ משמים / הילל בן שחר.⁶⁹ הבית הזה נפלה לארץ, ויגוע כל אדם, יחד⁷⁰ זקנים עם נערים,⁷¹ ספו תמו מן / בלהות.⁷² ולירכתי המשכן,⁷³ אשה אלמנה עצורה,⁷⁴ סגורה בחשך. וסוגרו דלתים בשפל קול התחנה⁷⁵ והתפלה, / עינים יורדות מים,⁷⁶ מי המרים המאריים,⁷⁷ בוכות ומבכות כוכבים ומזלות. מי יאמין לשמועה / רעה חולה,⁷⁸ בית החכם פ',⁷⁹ חמיו של בני פ',⁸⁰ אשר ראו את כבודו ואת גודלו ואת כל בית נכאתו / [20] בכסף ובזהב⁸¹ וכל חפצים לא יערכום פטדת כוש.⁸² ובין לילה ציה, אשר באו שודדים ושדדו / אלמנתו ולא השאירו לה עוללות.⁸³

מי זה אמר ותהי⁸⁴ כל ביתו למרמס, ואשר השאיר ברד⁸⁵ <פ, ב 100 > [1] הגניבה ממטלטלי וכלי הבית, אכל ארבה המסים. עד כי לא נשאר כי אם גוויתם ואדמתם.⁸⁶ זאת / האשה אשר הוכיח ה',⁸⁷ בתוכחות על עון⁸⁸ ביסורין קשים.

השר התחילו זרעו ודודותיו שבאו אחריו להקרא ממשפחת יהי"א (ראה, שם, דף לט, א). והשווה יוסף ב"ר דוד נ' יחיא, תורה אור, בולוניה רצ"ח, הקרמה; הנ"ל פירוש חמש מגילות, בולוניה רצ"ח, הקדמות לשיר השירים, משלי, איוב ודניאל 55 איכה ד, ב 56 דברים כט, כא. בשאלוניקי מוכרים לנו בתקופה זו כמה משפחות מבני יחיא, שהיו שייכות לקהל ליסבון ולקהל יחיא: ר' דוד ורעייתו פאלומה שמחלה על כתובתה בשנת שס"ח (שו"ת ר' אהרן נ' חסון, כ"י אוכספורד, נויבואר 830, סרט 21.591 במתכ"ע שליר בהס"ל, דף 99א); ר' משה ב"ר גרליה I וקונפראדה רעייתו (שהיא נושא איגרתנו); ר' תם נ' יחיא בן גרליה II, בן דודו של הקודם ואחיה של קונפראדה; ג'אמילה נ' יחיא בת משה שנפטרה יחד עם בנה בשנת שע"ב (ראה להלן, הערות 91, 103–104, 107–113; עמנואל, מצבות, מס' 438. לא נתברר לי אם היא בת משה וקונפראדה, אם לא). וראה בנספח לעיל 57 תהלים טז, ה 58 על פי איוב מא, כו 59 ישעיה כח, יד 60 הממונים על גביית המסים? ראה: מלכים א ה, ל; ט, כג, דברי הימים ב ח, י. על כל פנים, היו ממנהיגי הקהלים. ראה: מלכו, הסכמות, עמ' מד; מהרש"ם, שאלות ותשובות, חו"מ, שאלוניקי שנ"ה, סי' שעא, שעז 61 ישעיה מו, ו 62 משלי כח, ח 63 על פי תהלים קיב, ט 64 ישעיה יא, י 65 שמות ד, יא 66 על פי ויקרא יג, מה 67 על פי דברים כג, כד ועוד 68 כך ולא "נפלת". יש כאן עדות על ירירתה של משפחת נ' יחיא (לפחות האגף של המשפחה שבו מדובר) מנכסיה 69 ראה איגרת ו, הערה 23 70 על פי איוב לד, טו 71 תהלים קמח, יב 72 תהלים עג, יט 73 שמות כו, כב ועוד 74 על פי שמואל א בא, ו 75 על פי קהלת יב, ד 76 על פי איכה א, טז 77 במדבר ה, יח ועוד 78 קהלת ה, יב ועוד 79 כלומר, ביתו של ר' משה נ' יחיא 80 ר' שלמה לבית הלוי 81 על פי מלכים ב כ, יג 82 על פי איוב כח, יט. הערכות יותר ברורות ראה איגרת יג ליד הערה 54 83 על פי ירמיה מט, ט. היא קונפראדה נ' יחיא, אחות ר' תם נ' יחיא 84 איכה ג, לו 85 על פי שמות י, יב 86 על פי בראשית מז, יח 87 על פי בראשית כד, מד 88 תהלים לט, יב 89 ראה: שו"ע אהע"ז קיג, ד. משחק;

בת יורשת עשר⁸⁹ ונחלה את כל בית אביה / בי רבה היא,⁹⁰ ואת דודיה שלשה
המה נפלאו בבל הארץ, ומתו בלי בנים.⁹¹ והיא חולקת בבן בין / הבנים⁹² ועתה
בעלטה צרות רבות⁹³ סבבוה במיתת בניה⁹⁴ ולא נשאר בידה כי אם מזון שתי /
[5] סעודות⁹⁵ שנה או שנתיים, בלחם צר⁹⁶ ושתיים או שלשה חליפות שמלות.⁹⁷
מי יובילני / עיר מבצר⁹⁸ מקדש עיר תהלתו אגידה ואספרה כפעם בפעם⁹⁹ אחת
מני אלף¹⁰⁰ רום / המעלות אשר ירדה¹⁰¹ וגודל לבבה¹⁰² ביראת אלדיה, אשר
השליכה אחריה את כל כבודה¹⁰³ ואת / בנותיה שתיים הנה. הגדולה מרה ועצובת
רוח¹⁰⁴ לובשת שחורים על אלוף נעוריה¹⁰⁵ החכם פ'¹⁰⁶ נ'ע, ואת / רחל בתה
הקטנה¹⁰⁷ בת י'ב שנים וחצי נשואה לבני פ'¹⁰⁸ אשר גדלה בין שדיה והיתה לה
לבן.¹⁰⁹ ולא / [10] שתה לבה גם לזאת,¹¹⁰ ואזרה בעוז מתניה¹¹¹ להסיר מעליה
קשורי החשק והאהבה, ושמה פניה ללכת / להסתופף בעיר קדשו. והשליכה
אחרי גיוה¹¹² בנותיה ובנה,¹¹³ לבקש את דבר ה'¹¹⁴ ועבודתו, וחיתה נפשה¹¹⁵ /
בעבודת אלדיה. חי ה' אשר עשה לנו את הנפש הזאת,¹¹⁶ כל יושבי עירנו המה
ראו כן תמהו,¹¹⁷ לא נשמע כמוהו¹¹⁸ / ישתבח נורא תהלות¹¹⁹ עושה גדולות..¹²⁰
מי האיש הירא¹²¹ את דבר ה'¹²² ולא יצא לעזרתה בבל כחו לכבוד / אבותיה
נוחי נפש¹²³ ולכבוד משפחתה. אי לזאת לא אוכל להתעלם¹²⁴ שר צבא ה'¹²⁵
מבוא במאמרות / [15] דברות שתיים,¹²⁶ בתחנון ובתפלה. יודע כי באה האשה

מילים ורמיזה אירונית. כלומר: האשה שבאה להנשא מקבלת (על פי התקנות) "עישור
נכסים" אם אין יורשים אחרים 90 אסתר א, כ. "כל בית אביה" – תיאור תמוה, שכן
אחיה, ר' תם ן' יחייא היה ככל הנראה בין החיים, אף כי לא שהה בשאלוניקי באותה עת.
ואולי נגרר אחרי המליצה שבראשית המשפט. וראה בנספח לעיל 91 לא מבורר כאן
באיזה דודים מדובר, מצד אביה או מצד אימה. גם אבי בעלה, שהיה בן דור של אביה,
נפטר בגיל צעיר 92 בבא בתרא קבב ע"ב 93 תהלים עא, כ 94 כלומר בניה מתו, אך
לא כל בניה, וראה לעיל, הערה 71 ולהלן ליד הערה 113; איגרת יג, ליד הערה 52. ואולי
בניה – במשמעות של ילדיה 95 משנה, פאה ח, ז ועוד. כלומר הגיעה למצב של עוני
96 ישעיה ל, כ 97 בראשית מה, כב 98 תהלים קח, יא 99 במדבר כד, א ועוד
100 איוב ט, ג 101 ישעיה לח, ח 102 על פי ישעיה ט, ח ועוד 103 תהלים מה, יד
104 ישעיה נד, ו 105 משלי ב, יז. כלומר, גם בתה הגדולה נתאלמנה בגיל צעיר, כמוה
כאימא 106 לא מצאתיו במקורות שלפנינו 107 על פי בראשית כט, יח. כלתו של
ר' יצחק לבית-הלוי ואשת בנו שלמה 108 הוא ר' שלמה לבית-הלוי, נפטר בשנת
שצ"ד (עמנואל, מצבות, מס' 599) 109 על פי שמות ב, י 110 על פי שמות ז, כג
111 על פי משלי לא, יז 112 על פי מלכים א יד, ט ועוד 113 כלומר יש לה
גם בן בחיים! 114 עמוס ח, יב 115 על פי בראשית יב, יג ועוד 116 ירמיה לח,
טז 117 תהלים מח, ו 118 על פי דברים ד, לב 119 שמות טו, יא 120 תהלים
קו, כא ועוד 121 דברים כ, ח 122 שמות ט, כ 123 ירושלמי, עירובין כא, ג ועוד
124 על פי דברים כב, ג 125 יהושע ה, יד ועוד 126 ראה איגרת יא הערה 31

הזאת אל גרני¹²⁷ שדי חסדו ותורתו ותחת צאלו¹²⁸ / תסתופף תתחופף ורוח קדשו עליה ירחף, אם מזמן לזמן כאשר יראה בעיני ב'ת לבקרה ולדבר / על לבה.¹²⁹ ותדע ותשכיל¹³⁰ העניה סוערה¹³¹ כי מצאה בבית ה' אב רחמן להכירה, והיא נכריה.¹³² כי אנשים אחים / אנחנו,¹³³ קרבותו חפצו¹³⁴ תשבע ותותר¹³⁵ משוד תנחומיו.¹³⁶ גם בענין חו'¹³⁷ החרידה על מס או / פרעון¹³⁸ אשר שבעה ברעות נפשה¹³⁹ מאז הוסר צר ואור¹⁴⁰ בעלה ממנה, עד כי הפשיטוה ערומה לא / [20] עתה פניה יחוורו¹⁴¹ עוד. כי חי בני¹⁴² לא ישאר בידה עד הגיעה שמה בכל מה שמכרה ה' אלפים,¹⁴³ / לולי בי נשאר חייבת בתה לשלוח לה בבל שנה משכירות הבתים אשר היתה דרה בהם ב' אלפים / לבני', הלב יודע אם להקל אם לעקלקלות..¹⁴⁴

מי יאמר זכיתי לבי¹⁴⁵ להרהר אחר זה וכלי כי האי <פא, א 101> [1] ייטב בעיני ה',¹⁴⁶ לכסות ערות בת טובים וגדולים. וגם אני [ו]החיים שבבר מתו ואשר הם חיים עדנה¹⁴⁷ / בעולם הנשמות, כלם יהיו מתפללים ומתחננים על חיי האדון ובניו יחיו עולם לפני אלי'ם.¹⁴⁸ / וגם אנכי בארי אתנשא, כי תראה האשה הזאת הבאה אל מחנהו¹⁴⁹ קדוש, למען שמי תתהלל / ותתכבד. יכירו וידעו כל יושבי¹⁵⁰ עירי, כי מצאתי חן. ואני בעניי בכל כחי אעבוד¹⁵¹ את האדון / [1] על כל מוצא פיו¹⁵² פה קדוש יושב תהלות..¹⁵³

127 על פי רות יג, יד 128 על פי איוב מ, כא 129 על פי שופטים יט, ג 130 על פי דניאל ט, בה 131 על פי ישעיה נד, יא 132 על פי רות ב, י 133 בראשית יג, ח 134 לפי העניין צריך להיות: קרבתו חפצה. ואולי צריך לקרוא: קרבות יחפצו 135 על פי רות ב, יד 136 על פי ישעיה סו, יא 137 חו' = חוב 138 כלומר חובות, מסים ותשלומים. והשווה להלן, איגרת יג, הערות 56–58, 79 139 על פי תהלים פח, ד 140 ישעיה ה, ל 141 על פי ישעיה בט, בב 142 לשון שבועה, על פי בראשית מה, בח. והשווה להלן, איגרת יד. בנו – שלמה לבית־הלוי; בתה – רחל, או אחותה הגדולה 143 לבנים 144 על פי תוספתא, שביעית ג, ח 145 משלי כ, ט 146 על פי ויקרא י, יט 147 על פי קהלת ד, ב 148 תהלים סא, ח 149 על פי רות ד, יא 150 מתוך תפילת "עלינו לשבח" 151 על פי בראשית לא, ו 152 על פי דברים ח, ג 153 תהלים בב, ד

יג. [ר' יצחק לבית-הלוי לר' יעקב פ'אלקון בצפת: לסייע לאלמנה קונפראדה יחייא, בין שע"ד לש"פ]

<פא, א 101> [6] עוד לו על הענין הנז' לכמהר' / יעקב פ'אלקון² נר' / [8] שאת או ספחת³ צומחת בעור בשר האדם, ארוכתם מהרה תצמח.⁴ אך כנגע נראה⁵ בתוך קירות לבות⁶ / האנשים, מאן מעייל אסיא להתם⁷ .. כי תצא אש⁸ להבה⁹ על העצים ועל האבנים¹⁰ ואחז בפנות הבית¹¹ / [10] מעט מים יוכלו לבבות.¹² ובהתלהב כאש גחלת בוערה רבוצה כארי¹³ בחדרי הלב, מים רבים ונהרות לא / ישטפוהו.¹⁴ ואף בי אצעק ואשווע ואדברה נגד מלכים,¹⁵ חמס הזמן הר המשחית¹⁶ מעלה הלוחות בבכי יעלו¹⁷ / בו, אשר הטמין בעפר¹⁸ וכפים חורי¹⁹ הארץ בחירי עם. מה יוסיף ומה יתן לשוני²⁰ תהלך בארש,²¹ ומעת / הבריאה חוג שמים יתהלך,²² לנוע בעצי הלבנון ארזי אל אשר נטע²³ ה' בינינו, המה הגבורים אשר מעולם.²⁴ / זה ישפיל וזה ירים,²⁵ אך אמנם על ארצנו ועל נחלתנו הגיע לארץ השפיל²⁶ והפיל חומות ארמנותיה,²⁷ ובתים / [15] רבים לשמה היו.²⁸ היעמוד לבב אנוש, אם תחזקנה ידיים²⁹ בהמיר ארץ³⁰ תמוכותיה. ובמוט רגלי³¹ חסידים,³² בני / משפחת יחייא נפלה לארץ, עד כי חדל לספור.³³ ובתוכם בית החכם פ'³⁴ אשר שמעתם את שומעו³⁵ / ואת כל כבודו,³⁶ ואת עושרו ואת בניו³⁷ היתה למרמס.³⁸ כל רואיה ישתוממו, אשתוללו אבירי לב,³⁹ אמרו: / הזאת הבית אשר יאמרו כלילת התהלות, משוש לכל הארץ⁴⁰ וצדקתו

1 גם כותרת זו נכתבה בידי ר' שלמה. זמנה של האיגרת הוא בין שע"ד לש"פ. ראה איגרת יב, הערה 1. האיגרת חסרה ככל הנראה את הפתיחה המקובלת, המופנית אל מקבלה, והכוללת בדרך כלל התייחסות אל אישיותו, מעמדו ומשפחתו של הנמען 2 אודות ר' יעקב פאלקון ראה בניהו, דור, עמ' קל-קלא. וראה איגרת יב, הערה 2 3 ויקרא יג, ב 4 על פי ישעיה נח, ח 5 ויקרא יד, לה 6 על פי ירמיה ד, יט 7 "מי יכניס רפואה לשם". פראפרזה רטורית על פי הגמרא, ב"מ פה ע"ב: "באתר דזקוקין דנורא ובעורין דאשא – מאן מעייל בר נפחא לתמן?" 8 שמות כב, ה 9 ישעיה ר, ה 10 על פי מלכים א יח, לח ועוד 11 על פי איוב א, יט 12 בסימן שאלה 13 על פי יומא כא ע"ב 14 על פי שיר השירים ח, ז 15 על פי תהלים קיט, מו 16 ירמיה נא, כה 17 על פי ישעיה טו, ה: "...מעלה הלוחית בבכי יעלה..." 18 על פי ישעיה ב, י 19 על פי איוב ל, ו. הוא רומז להסתלקותם מן העולם של אישים מנהיגים ממשפחות נכבדות 20 על פי תהלים קב, ג 21 מליצה על פי תהלים עג, ט 22 על פי איוב כב, יד 23 על פי תהלים קד, טז 24 בראשית ו, ד 25 תהלים עה, ח 26 על פי ישעיה כה, יב 27 איכה ב, ז 28 על פי ישעיה ה, ט. רומז להתמוטטותן של משפחות נכבדות ועשירים בשאלוניקי, ועל ירידתן מנכסיהן 29 על פי יחזקאל כב, יד 30 תהלים מו, ג 31 על פי תהלים לח, יז 32 על פי שמואל א ב, ט 33 בראשית מא, מט 34 רומז לר' משה ן' יחייא בעלה של קונפראדה 35 על פי ירמיה ו, כד 36 ישעיה ח, ז 37 על פי אסתר ה, יא 38 על פי ישעיה ה, ה ועוד 39 תהלים עו, ו 40 על פי איכה ב, טו 41 על פי מועד קטן טז ע"ב

מכרזת עליו⁴¹ ההפך עליה בלהות.⁴² / ברוך הגוזר ומקיים⁴³ מתחיל ומסיים, מאד עמקו מחשבותיו⁴⁴ וגבהו מעל שמים⁴⁵ דרכיו. / [20] הנהזאתחקרנוהבן⁴⁶ היה, לאו מילתא זוטרתא היא.⁴⁷ אשתו העניה סוערה,⁴⁸ ברוח זלעפות⁴⁹ ורוח / סערה,⁵⁰ אשר שתתה את קובעת כוס תרעלת⁵¹ הזמן, במיתת בניה⁵² ואיבוד נכסיה, בין לילה היה.⁵³ בזו / ושדדו אותה י' או י"ז משאות לבני⁵⁴ מחפצי כסף וזהב, ואבנים טובות ומרגליות⁵⁵ ומעות / שוללים ושודדים. ולשלם חובות הבגדים⁵⁶ והמסים⁵⁷ עד זמן עריכת הק'ק יע'א,⁵⁸ מכרו את כל ביתה <פא, ב 102 > [1] עד בלתי השאיר לה⁵⁹ עוללות בציר.⁶⁰ ועינינו יורדות מים⁶¹ מאין הפוגות.⁶² הן אלה היו לה סיבות מניעות, ושמה / על לבה,⁶³ לב טהור,⁶⁴ ללכת ולעלות אל הר ה' ⁶⁵ העיר הקדושה, להסתפק בלחם צר ומים לחץ.⁶⁶ והיה סחרה ואתננה / עבודת ה'.⁶⁷ אנא יגדל נא⁶⁸ חסדו ואמתו⁶⁹ להיות לה למחסה ולמסתור,⁷⁰ משען ומשענה,⁷¹ לחוש עליה כאח / קרוב ולבקרה כפעם בפעם.⁷² ולדבר על לבה⁷³ תנחומות אל.⁷⁴ ואם ידעתי אש נדוד⁷⁵ בנותיה, ובפרט

42 על פי איוב ל, טו 43 על פי ברכות נו ע"ב; שו"ע, או"ח, סי' רכד, ד 44 על פי תהלים צב, ו 45 תהלים קח, ה 46 איוב ה, כז 47 על פי ברכות לג ע"ב ועוד 48 על פי ישעיה נד, יא 49 על פי תהלים יא, ו 50 על פי יחזקאל א, ד ועוד 51 על פי ישעיה נא, יז 52 ראה איגרת יב, הערה 94, 113 53 יונה ד, י 54 סכום מופלג. והשווה למשל ר' שמואל די מדינה, שאלות ותשובות, חו"מ, שאלוניקי שנ"ה, סי' רצו: "...כי שאלוניקי היא כרך גדול... בזמן ההוא המכס היה עולה למלך יר"ה י"ב או י"ג משאות... ובזמן הזה חל' משאו". וכן ר' יוסף מטראני, שאלות ותשובות, ספר שני, ונציה ת"ה, חו"מ, סי' מו: "...כב' משאות... איך סך עזבון הנפטר הנז' היה מד' משאות והם נכסי השותפות...". וראה רוזאנס, קורות היהודים, עמ' 167 ("שכל משא היה שק אחד מלא כסף בסך עשרת אלפים גרוש"ש") 55 משנה, אבות ו, ט 56 מס הבגדים. וראה ר' אהרן ששון, שו"ת תורת אמת, ונציה שפ"ו, סי' קמט: "...המסים והתשחורות שבזמננו זה הם רבים ובפרט הבגדים, בגד המלך יר"ה... וכ"ש מבגדי המלך שהוא חוב גדול וקשה...". וראה ז' וינשטיין, "אריגי שלוניקי. אגב עיון נוסף בספרו של נחמה", מ' רוזן (עורך), ימי הסהר, תל-אביב תשנ"ו, עמ' 39–48; ע' שוחט, "בגדי המלך בשאלוניקי", ספונות, יב (תשל"ח), עמ' קסט–קפח 57 שאר המסים, כגון מס גולגולת, מסי רכוש ושאר היטלים 58 כלומר, עד שתיערך השומא המחודשת בקהל, שהייתה נעשית במועדים קבועים בשנה. יש קהלים שנערכו רק אחת לכמה שנים, ועד לאותה עריכה שילמו את המסים על פי השומא מן העריכה הקודמת. ראה למשל ר' שלמה לבית-הלוי, שאלות ותשובות, שאלוניקי תי"ב, יו"ד, סי' א: "...ואחר עבור כמה שנים שמונה או תשעה, והגיע זמן העריכה בתוך הקהל...". 59 על פי במדבר כא, לה ועוד 60 מיכה ז, א 61 על פי איכה א, טז 62 איכה ג, מט 63 על פי ישעיה נז, א ועוד 64 תהלים נא, יב 65 על פי ישעיה ב, ג ועוד 66 על פי ישעיה ל, כ 67 על פי ישעיה כג, יח 68 במדבר יד, יז 69 בראשית כד, כז 70 על פי ישעיה ד, ו 71 ישעיה ג, א 72 במדבר כד, א ועוד 73 על פי שופטים יט, ג 74 איוב טו, יא 75 המליצה "אש נדוד"

בתה רחל / [5] הקטנה⁷⁶ יחרידו את לבבה. מעת לעת, ב'ת בלשונו, לשון חכמים מרפא,⁷⁷ תמתיק דעת⁷⁸ חשקה. גם על / ענין מס או איזה דבר חו'⁷⁹ לתבוע ממנה, יהיו עיני כ'ת עליה לבלתי הכלימה.⁸⁰ כי חי בני⁸¹ יצ'ו / לא הספיקה ידה לעלות עמה ד' אלפים,⁸² ובת מלך היא⁸³ ואשת גדולים, ולא ירצה לפני ה' / להחרידה ולנוגשה. ומה גם כי כל גבירי עירנו ירע בעיניהם הדבר הזה,⁸⁴ ידעו את מכאובה⁸⁵ / ואת תחלואיה אשר חלה ה' בה.⁸⁶ וגם אלי יחשב לחן וחסד, תדע ותשכיל ממוצא דבר⁸⁷ קרב'ת / [10] אלי'ם כ'ת תחפץ⁸⁸ וב[...כי על]⁸⁹ דא קא סמכה לבה והלכה לה. וכה דברי אליה, יש לי אח קרוב⁹⁰ / עמוד הימני⁹¹ אשר בו תסמך. ואדע כי מצאתי חן בעיני⁹² כ'ת. אל כל בני ביתו, ובפרט/ חוטר מגזע⁹³ החסידות והחכמה הבן יקיר,⁹⁴ אשר בשלו'ם] יחדו,⁹⁵ אני ובני נשא לבבנו / אל⁹⁶ כ'ת כוכב מעלתו, ירום ונשא וגבה מאד.⁹⁷ כנפשו הרמה גם חסידה,⁹⁸ ונפש נאמן אהבתו.. /

(צער הנדודים), אפשר שנוצרה מן הפסוק: "כצפור נודדת מן קנה כן איש נודד ממקומו" (משלי כז, יח) 76 כלתו של ר' יצחק לבית-הלוי ואשת שלמה. ראה איגרת יב, הערות 107–108 77 על פי משלי יב, יח 78 ואולי צריך לקרוא: רעת 79 חו' = חוב. ראה איגרת יב, הערה 137. תשלום מסים בצפת או תשלומים אחרים 80 ראה: רות ב, ט–טו 81 לשון שבועה. וראה איגרת יב, הערה 142, ובאיגרת יד 82 ראה איגרת יב, הערה 143: ה' אלפים 83 על פי מלכים ב ט, לד 84 על פי שמואל ב יא, כה 85 על פי שמות ג, ז 86 דברים כט, כא 87 על פי דניאל ט, כה 88 על פי ישעיה נח, ב. הגרשיים באות להדגיש שהיא חפצה בקרבתו של מקבל המכתב, ואין הכוונה במילים אלה לקרבה לה', אלא לכבוד תורתו. וראה לעיל ליד הערה 80 89 מכוסה בכתם דיו 90 על פי משלי כז, י 91 על פי מלכים א ז, כא; ברכות כה ע"ב ועוד 92 על פי שמואל א כ, ג 93 ישעיה יא, א 94 ירמיה לא, יט. הכוונה כנראה לר' אליהו פאלקון, בנו של ר' יעקב 95 על פי תהלים ד, ט 96 איכה ג, מא 97 ישעיה נב, יג 98 ירמיה ח, ז. והשווה ר' שלמה לבית-הלוי, שאלות ותשובות, שאלוניקי תי"ב, אה"ע, סי' ד (דף סו, א): "...ואח"ב מנשמת הרב מורינו ז"ל, גם חסידה בשמים מעל, אתאבק בעפר רגלי חסידותו וקדושתו...".

יד. [מכתב החזן משה ביואניא מארץ-ישראל לר' שלמה לבית-הלוי. בין שפ"ב לשצ"ג]¹

מבוא

איגרת זו שונה מכל קודמותיה, שכן היא נכתבה לא על ידי ר' יצחק או ר' שלמה לבית-הלוי, אלא על ידי חזן משאלוניקי שעלה לארץ-ישראל, אשר ביקש סיוע מר' שלמה ומר' נסים לבית-הלוי, בגלל מצבו הכלכלי הקשה. החזן, משה ביואניא, אינו ידוע לי ממקום אחר, ולפנים, כשהיה בשאלוניקי היה מקורב למשפחת בית-הלוי, הן בפעילותו בחזן בקהל הפרובנסאליים והן בעשייתו במדרש אלטון. זיקתו לר' שלמה הזקן ולר' יצחק המנוחים מודגשים מאוד, וברוח התקופה, ניכר בדבריו יותר מאבק של חנופה.

סגנונה של האיגרת שונה מאוד מהאיגרות של ר' שלמה לבית הלוי שכתב בשם אביו או בשם עצמו. הוא עממי יותר והוא רצוף לשונות של שבועה. באיגרת מצויים פרטים בעלי עניין על רמת המחירים של מוצרי יסוד בארץ ישראל בזמן כתיבתה,² שהוא מאוחר לאיגרות האחרות שנדפסו לעיל.

לא חסרת עניין היא גם הידיעה על חזנים אחרים ששימשו בשאלוניקי בתקופה זו.³ והנה, הגיעו אלינו ידיעות גם על חזנים אחרים שעלו לארץ-ישראל לאחר שסיימו שירותם בקהילות שאלוניקי במאה הי"ח.⁴ ואולי יש לפנינו מעין טופס של התנהגות של כלי קודש בערוב ימיהם, דוגמת עלייתן של אלמנות, הנדונה בגוף המאמר.

1 כ"י ספריית המכון ללשונות ותרבויות מזרחיות (INLCO), פריס, אוסף ראנן, מס' 46, רף 66. האיגרת נדפסה בעבר על ידי א' דאנן, "שבעה מכתבים מרבני ירושלים משנות שנ"א-תקס"א", ירושלים של לונץ, ז (תרס"ז), עמ' 351-354. היא נדפסת באן מחדש מתוך כתב היד ובשינויים אחדים מן ההדפסה הראשונה. הפתיחה של האיגרת חרוזה. זמנה, לאחר מות ר' יצחק לבית-הלוי ב"ח אלול שפ"א (עמנואל, מצבות, א, מס' 527), ולפני פטירת נסים לבית-הלוי הנזכר בין החיים (להלן ליד הערה 53), אשר נקבר בג' שבט שצ"ג (עמנואל, מצבות, א, מס' 595). מן האיגרת אין לדעת אם ישב בירושלים, בצפת או במקום אחר בארץ-ישראל.

2 בין שפ"א לשצ"ג. ראה הערה 1.

3 ראה להלן, הערות 32-33.

4 ראה למשל: ר' משה אמארייליו, דבר משה, שאלוניקי תק"ב, ח"א, סי' ד, דף ה ע"ד: "...דזה המזמר היה מתפלל במקום השליח ציבור בעת שהיה אנוס השליח ציבור ובפרט כשהלך לארץ-ישראל התפלל כמה ימים... יכולים היחידים למחות או מטעם שאין קולו ערב ורוצים אחר שיהיה קולו ערב ויודע ספר ומבין מה שמוציא מפיו על בוריו..."; וכן ר' יצחק ב"ר יוסף הכהן, אהל יצחק, שאלוניקי תקס"א, חו"מ, סי' ק"ך: "...דהש"צ א' יש לו עדיין זכות בהם דהמזמר שלח לו מעות בשירותו לא"י וכן בנ"ד דהש"צ הזקן אע"פ שהיה מוטל על ערש דוי היה נוטל חלקו... ונר' [אה] דנרון הרב ד"מ [=רבר משה] ואחיו הוא ששירת המזמר בקבע ולא באקראי במו ג' שנים שהלך לא"י..." (מחלוקת בקהל פוליא על משרת החזן והרב).

יש לציין גם את לשונו של הכותב, המביע חרדה מן האפשרות שיאלץ לעזוב את ארץ-ישראל, לשון המזכירה אישים אחרים מסוף המאה ה"ז וראשית ה"ז, מתקופת הירידה של העיר והמצוקה הכלכלית בתוכה.⁵

* * *

[1] היושב על כסא הוראה יגדלו האל בזכות התורה זכה וברה,⁶ ממנו לכל העולם תצא הוראה.⁷ ליהודים / הייתה אורה.⁸ קנה וקנמון⁹ ריחו כאפרסימון, מתורה ומצוות מלא כרימון,¹⁰ דבריו כמגדל דוד / ובארמון. שפע וברכות ישפיע עתיקא קדישא¹¹ עליו בטל חרמון.¹² אור לצדיק כמאור שמש / תבקיע, רינה וצהלה ישמיע, אורו ונוגהו בעולם יופיע, והמשכילים יזהירו כזוהר הרקיע.¹³ / [5] תורתו ושמיו יריח ריח, נטע גנו יהיה פוריח, שמשו ואורו יהיה זורח, כסמדר יתן ריח.¹⁴ / ובזכותו וענותו שורש ישי¹⁵ תפריח, ואני אשיר למנצח, והייתי אך שמח.¹⁶ זרע קודש, נזר הזהב / החכם השלם כמהרר שלמה לבית הלוי י"צ. אד"ש יודע לאדוני, איך פחות ונבזה וחדל אישים, / נגוע אלהים ומעונה, העזה¹⁷ פניו לדבר אל המלך,¹⁸ כל שכן לשאול לו שאלה, אבל שמתי פני כחלמיש¹⁹ / ואדע כי לא אבוש, כי ידעתי את רוחו ואת שיחו ואת ענוותו. ועוד מעיד אני שמים וארץ,²⁰ את / [10] הים ואת כל אשר בהם,²¹ ובקדושת ארץ ישראל,²² שבכל מקום שדרשתי ברבים אמרתי פשטים / ששמעתי מהחכם השלם הכולל²³ המקובל, כמהרר יצחק לבית הלוי ז"ל. וגם פשטים ששמעתי שהיה / אומר משם אביו,

5 ראה להלן ליד הערות 37, 43–50. והשווה לדברי ר' אלעזר אזיכרי בסוף המאה השש-עשרה: "...נדרה שנתי מעיני ודמוע תדמענה ליוצרם. מה אעשה? האצא ח"ל, כאשר יצאו רבים. האחדל. צר לי מאד אם אצא, בי בארץ נולדתי ומימי לא יצאתי ובחיבתי מאהבה רבה, כמה פעמים ליוצרי התחננתי אל תגרשני מביתיך. אמצא חן בעיניך ואדור, לבלתי צאתי לעולם... צר לי מאד אם לא אצא כי הדוחק גדול, לא ישוער ולא יסופר..." (מ' פכטר, "ארץ-ישראל בספרות הדרוש והמוסר של חכמי צפת במאה ה"ז", מ' חלמיש, א' רביצקי (עורכים), ארץ-ישראל בהגות היהודית בימי הביניים, ירושלים תשנ"א, עמ' 318); ולדברי שמואל הכהן, מלמד ירושלמי: "...נשאתי עול העניות... ולא יצאתי ממקומי ומארצי ארץ הקודש... לא שלותי ולא שקטתי... זאת היתה יציאתי מארץ ת"ל אבו"ת מפני חמת המציק..." (דוד, תעודות, עמ' 27).

6 על פי איוב יא, ד. וראה רשות לחתן תורה "יפה וברה" 7 על פי ירושלמי, ברכות ה, ג 8 אסתר ח, טז 9 שיר השירים ד, יד 10 על פי ברכות נז ע"א 11 כינוי של האין סוף או ספירת כתר. ראה למשל זהר, ח"ג דף רפט, ב-רצ, א. והשווה ר' משה קורדובירו, פרדס רימונים, שער ג, פרקים ו-ז. כאן, הכול בלשון מושאלת לקב"ה 12 תהלים קלג, ג 13 דניאל יב, ג 14 על פי שיר השירים ב, יג 15 על פי ישעיה יא, י 16 על פי דברים טז, טו. עד כאן כל שורות הפתיחה חרוזות 17 כך במקור 18 שמואל ב יד, טו 19 ישעיה נ, ז 20 על פי דברים ד, כו ועוד הרבה 21 על פי תהלים קמו, ו 22 נשבע בקדושת הארץ, והוא דבר לא שכיח 23 על כינויים אלה באותה תקופה ראה למשל אצל סעדיה לונגו, ספר סדר זמנים, שאלוניקי שנ"ד, דפים ז, ב-ח, א; הקר, הקבלה בשאלוניקי, עמ' 179*

הרב הבולל החסיד במהרר שלמה לבית הלוי ז"ל,²⁴ נראה אלי פעם ושנים,²⁵ אבל / בשבתי בארץ הקדושה ראיתים פעמים רבות²⁶ בחיי ראשי²⁷ בכבוד גדול. אבל החכם הכולל כמהרר יצחק / לבית הלוי נ"ע²⁸ יותר פעמים ראיתיו. ודיבר ודיבר (!) עימי באשר ידבר איש את רעהו.²⁹ ובחיי ראשי / [15] שהיה דורש ברבים במתיבתא רבא בחדותא רבה.³⁰ ונראה לי בהיות שארץ הקדושה קרובה לגן עדן,³¹ / נראים הצדיקים יותר. אגב גררא, גם ראיתי בכבוד גדול לחכם הנעלה נעים זמירות ישראל / ר' חננאל ז"ל, ש'ץ מק'ק למצונה,³² והחכם נעים זמירות ישראל אחיו, ש'ץ מק'ק עץ החיים³³ ר' חסדאי / ז"ל, לבושים בלבוש יקר ושמחים. ולא דברו עימי אבל שמחו עימי. אם כן בשביל אלו הדברים הכרתי פני / כחלמיש,³⁴ לשאול שאלה זו, שיעשה עימי צדקה כדי לעסוק בתורה, שכל העוסקים בתורה יבואו לכל אחד ואחד / [20] מזונו מארץ מרחקים³⁵ ועוסקים בתורה.³⁶ לכן אחלה פני אדוני, אם בעבור צדקתו, אם בעבור חסידותו, אם / בעבור ששימשתי בקהל קדוש פרובנצייה,³⁷ אם מאהבתו החכם הנ"ל ז"ל, אם בעבור שאני (אם בעבור שאני!) / עוסק בתורה יומם ולילה, אם בעבור שאני דר בארץ ישראל. וגם יודע אדוני כל כך זמן שדרשתי במדר' [ש] אלטון ז"ל³⁸ קודם האש ואחר האש³⁹ בחברה קדושה נ"י ולא נהנתי שוה פרוטה, ולא שאלתי לאדם חי ולא / לשרי המדינה אלא מעשה ידי להתפאר.⁴⁰ עבשו אני עומד בלחם צר ומים לחץ. והמזונות הם ביוקר, / [25] חמישים דרהם⁴¹ לחם שנים לבנים, וכולו / מים. בחיי ראשי, שמונה לבנים לחם אני צריך בכל יום ולא לשובעה. / בחיי לא יגיע לעשרים לבנים לשבוע.⁴² שמן שומשמים חמישים דרהם עשר לבנים, בשר

24 שלמה לבית-הלוי הזקן 25 בחיזיון, בשבתו בשאלוניקי 26 כלומר, בארץ-ישראל החיזיון נפרץ יותר. וראה להלן, הערות 28–31 27 לשון שבועה וראה גם להלן 28 נוחו עדן. כלומר האיגרת נכתבה אחרי פטירתו ב"ח אלול שפ"א. ראה לעיל, הערה 1 וכן מולכו, מצבות, מס' 739 29 הוא מדגיש את הדיבור הישיר – לא חיזיון ולא חלום 30 בישיבה גדולה בשמחה רבה 31 ראה לדוגמא: זוהר חדש, מגילת רות, לג ע"ב 32 בשאלוניקי. והיא אינה נזכרת ברשימות קהלי העיר. ראה נחמה, מכתבי דודים, עמ' 181–184; פיפאנו, שלשלת, דפים א, ב–ו, ב; הקר, שאלוניקי, עמ' 223–227 (קהלים של המאה השש-עשרה בלבד. וראה שם, עמ' 223 והערה 234). דאנון שינה וכתב: "לסבונה?" 33 שבשאלוניקי, שבו היה ר' יצחק לבית-הלוי מרביץ תורה וראש ישיבה, ואחריו ר' שלמה בנו – מקבל המכתב. בשנת שס"א היה ר' יצחק ראש ישיבה בקהל פרובאנסאליים 34 על פי ישעיה ג, ז 35 ירמיה ח, יט 36 כמקובל בתקופה זו. וראה גם איגרת א, הערה 97 ואילך; איגרת יא, הערות 71–75 37 בה שימשו ר' שלמה לבית הלוי הזקן ור' יצחק בנו 38 בשאלוניקי, בית מדרש זה נבנה על ידי סבו מצד אמו של השל"ה. ראה עליו בכתב-היד של ר' שלמה לבית-הלוי, דף נ, ע"ב–נא, ע"ב 39 השרפה הגדולה של ליל ט' באב שנת ש"פ. ראה קונפורטי, קורא הדורות, דף מה, א. ומכאן שהכותב עלה לארץ-ישראל לאחר מכן 40 כלומר עד בה לא ביקש עזרה משום אדם והתפרנס בכוחותיו 41 3.207 גרם, ראה: H. Inalcik, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, vol. 1: 1300–1600, Cambridge 1994, p. XXXVIII 42 כלומר, אדם צריך עשרים לבנים כדי להיות שבע

עז ולא שה חמישים / דרהם חמישה לבנים, בצלים חמישים דרהם שני לבנים, יין של צימוקים מאה וחמישים דרהם שבעה לבנים, בשר / בופלו מאה דרהם ששה לבנים. הכל בזה הדרך. וידעתי שבאלו הדברים שבתבתי שחטאתי⁴³ ח'ו, אלא להודיע / לאדוני כל מי שדר בארץ ישראל יושב בנסיון בכל יום. ועם כל זה שאמרתי כל כך ביוקר, בכל יום היינו אומרים / [30] ומתפללים שלא יהיה עוד ביוקר,⁴⁴ שלא היה מטר בכל השנה וכל כך תעניות ולא ירד מטר עד אחד ועשרים באדר / שירד מעט, אבל שיחין ומערות⁴⁵ כולם יבשים, עד שהקב'ה ירחם. לכן אדוני המלך, ידוע תדע כל מי שיש לו, / או שבא לו ממדינת הים, יאבל; ומי שלא בא לו ממדינת הים, ימות בעוונות. לא יש מי שיעשה נשיבת עין לרפואה,⁴⁶ / ואין מנחם ואין מרחם מיסים וארנוניות,⁴⁷ ולקחת הקפה מעל העני יש⁴⁸ אבל צדקה ודין.⁴⁹ לבן אדוני באהבת / הקדמונית ובזכות הצדיקים הנזכרים ז'ל, שיעשה צדקה עימי ויזכה עימי כדי שיוכל(!) לעסוק בתורה לשמה / [5] ולא אצא ממנה ח'ו. ת'ל שזכיתי לישב בה כן אזכה למות בה. לכן למען השם שיזב[ה] אדוני להחייני ולהחזיקני, / עץ חיים היא למחזיקים בה.⁵⁰ למען השם זכה בי, או מגביות המדינה, או מהקהילות הקדושות והטהורות.⁵¹ ובשכר / זאת תזכה ותחייה, בבני חיי ומזוני⁵² בגדולה ומעלה. וגם החכם הנעלה לשם ותהלה, הרי אני מתאבק בעפר / רגליו, כתם פז נזר הקודש, כמהר'ר ר' ניסים לבית הלוי⁵³ י'צ, נתחייבתי להתפלל בשלומך ובשלום ביתך. / תכתב ותחתם בספר חיים⁵⁴ בעולם הזה ובעולם הבה(!). נאם העני והדל המטולטל והמדולדל משה ביואניא⁵⁵ / [40] שליח ציבור מאיטל[ני]ה⁵⁶ [...] ⁵⁷ אשר החסד והצדקה והזכות הגדול הזה אל יודע לאדם חי.

43 בהוצאת דיבת הארץ רעה 44 כלומר יקר יותר 45 משנה, בבא בתרא ד, ז 46 ראה ביצה כב ע"א. אפילו מעשה פעוט של רפואה אין מי שיעשה 47 ראה איגרת יב ליד הערה 138; איגרת יג ליד הערה 79 48 האם הוא רומז לכך ששוללים סיוע לעניים מן הקופה? 49 הכל על פי שורת הדין וללא רחמים? או: צדקה ודין – אין 50 משלי ג, יה 51 כלומר מן המגבית של כלל הערים והקהילות באמפריה או מזו של קהלי העיר שאלוניקי 52 על פי מועד קטן כח ע"א 53 אחיו של ר' שלמה. ראה עליו איגרת יא, הערות 12, 71–75, ובהערה 1, לעיל 54 האם נכתבה האיגרת סמוך ליום כיפור? 55 לא מצאתי פרטים אודותיו 56 מק"ק איטליה שבשאלוניקי 57 הדף חתוך

רשימת קיצורים ביבליוגרפיים

- בורנשטיין, מהרשד"ם
 ל' בורנשטיין, מפתח לשאלות ותשובות ר' שמואל די מדינה, רמת-גן תשל"ט.
- בן-נאה, איסתנבול
 י' בן-נאה, "סיועה של קהילת איסתנבול ליהודי ארץ-ישראל במאה השבע-עשרה וקשריה עמם", קתדרה, 92 (תשנ"ט), עמ' 65–106.
- בן-נאה, שליחויות
 הנ"ל, "שליחויות ר' אברהם שלום ור' יוסף מטרנאני לסיוע צפת", ש' רז (עורך), קובץ הציונות הדתית, מוקדש למאה שנות ציונות דתית, ירושלים תשס"ב, עמ' 234–240.
- בנטוב, רשימות אוטוביוגרפיות
 ח' בנטוב, "רשימות אוטוביוגרפיות והיסטוריות של רבי יוסף מטרנאני", שלם, א (תשל"ד), עמ' 195–228.
- בניהו, דור
 מ' בניהו, דור אחד בארץ, ירושלים תשמ"ח.
- בניהו, היחסים
 הנ"ל, היחסים שבין יהודי יוון ליהודי איטליה, תל-אביב תש"מ.
- בניהו, חייא רופא
 הנ"ל, "רבי חייא רופא וספרו מעשה חייא", ארשת, ב (תש"ך), עמ' 109–129.
- בניהו, יוסף בחירי
 הנ"ל, יוסף בחירי: מרן רבי יוסף קארו, ירושלים תשנ"א.
- ברודי, איגרות
 H. Brody, "A Manuscript Miscellany", *JQR*, NS, 13 (1922–1923), pp. 53–98.
- דוד, עלייה
 א' דוד, עלייה והתיישבות בארץ-ישראל במאה הט"ז, ירושלים תשנ"ג.
- דוד, תעודות
 הנ"ל, "תעודות חדשות מן הגניזה לתולדות הקשרים בין יהודי ארץ-ישראל ויהודי מצרים במאות הט"ז והי"ז", קתדרה, 59 (תשנ"א), עמ' 19–55.
- הקר, הקבלה בשאלוניקי
 י' הקר, "לתולדות לימוד הקבלה ותפוצתה בשאלוניקי במאה הט"ז", ר' אליאור ופ' שפר (עורכים), על בריאה ועל יצירה במחשבה היהודית, ספר... יוסף דן, טובינגן 2005, עמ' 165–180*.
- הקר, שאלוניקי
 הנ"ל, "החברה היהודית בשאלוניקי ואגפיה במאות הט"ו והט"ז", עבודת דוקטור באוניברסיטה העברית, ירושלים תשל"ט.
- יערי, שלוחי א"י מולכו, מצבות
 א' יערי, שלוחי ארץ ישראל, ירושלים תשי"א.
- מלכו, הסכמות
 מ"ש מולכו, מצבות בית העלמין של יהודי שאלוניקי, תל-אביב תשל"ה.
- נחמה, מכתבי דודים
 י"ר מלכו; א' אמארייליו, "ילקוט הסכמות שאלוניקי בלאדינו", ספונות, ב (תשי"ח), עמ' בו-ס.
- סמברי, דברי יוסף
 י"י נחמה, מכתבי דודים מיון, א, שאלוניקי תרנ"ג.
- יוסף סמברי, ספר דברי יוסף, מהד' ש' שטובר, ירושלים תשנ"ד.

עמאר, אבן שאנג'י	מ' עמאר (מהדיר), ספר שאלות ותשובות רבי אישטרוק ב"ר דוד אבן שאנג'י, רמת-גן תשמ"ב.
עמנואל, מצבות	י"ש עמנואל, מצבות שאלוניקי, א, ירושלים תשב"ג.
פיפאנו, שלשלת	ד"א פיפאנו, ספר שלשלת רבני שלוניק ורבני סופיא, סופיא תרפ"ה.
קונפורטי, קורא הדורות	ד' קונפורטי, קורא הדורות, מהד' ד' קאסעל, ברלין תר"ו.
רוזאנס, קורות היהודים	ש"א רוזאנס, קורות היהודים בתורקיה וארצות הקדם, ג, סופיא תרצ"ח.
שוחטמן, גאויזון	א' שוחטמן (מהדיר), שאלות ותשובות רבינו מאיר גאויזון, א-ב, ירושלים תשמ"ה.

ראשי תיבות וקיצורים

א'	אחד	יע"א	יכוננה עליון אמן; יגן עליה אלוהים
אד"ש	אחר דרישת שלומו		
אכ"ר	אמן כן יהי רצון	יצ"ו	ישמרו צורו וגואלו
אכמ"ל	אין כאן מקום להאריך	כה"ר	כבוד הרב
אנסו"א	אמן נצח סלע ועד אמן	בהר"ר	כבוד הרב רבי
ב"ה	בעזרת ה'	במה"ר	כבוד מורנו הרב
בה"י	בעזרת ה' יתברך	כמהר"ר	כבוד מורנו הרב רבי
בחס"ל	בית הספרים הלאומי	כמוהר"ר	כבוד מורנו הרב רבי;
בהקב"ה	בהקדוש ברוך הוא		כבוד מורנו ורבנו הרב רבי
בכמהר"ר	בן כבוד מורנו הרב רבי	כ"ת	כבוד תורתו
בפ'	בפרק	לבמה"ר	לכבוד מורנו הרב
חח"ר	החכם רבי	לכמהר"ר	לכבוד מורנו הרב רבי
הנ"ל	הנזכר לעיל	לש"ש	לשם שמים
הק"ק	הקהל הקדוש	מוהר"ר	מורנו ורבנו הרב רבי
הקב"ה	הקדוש ברוך הוא	מב"ת	מעלת כבוד תורתו
ועכ"ז	ועם כל זה, ועל כל זה	מק"ק	מקהל קדוש
ז"ל	זכרו לברכה	מתכ"ע	המכון לתצלומי כתבי-יד
זלה"ה	זכרו לחיי העולם הבא		עבריים
זצו"ל	זכר צדיק וקדוש לברכה	נ"י	נרם יאיר; נרו יאיר
זצוק"ל	זכר צדיק וקדוש לברכה	נ"ע	נוחו עדן
ח"ו	חלילה וחס	נ"ר	נטריה רחמנא
י"א	ינצרו אלוהים, ישמרו אל	נר"ו	נטריה רחמנא ופרקיה
י"צ	ישמרו צורו	ע"ה	עליו השלום

ע"י	על ידי	ק"ק	קהל קדוש
עאכ"ו	על אחת כמה וכמה	של"ה	שלמה לבית הלוי
עב"י	עמו בית ישראל	ש"ץ	שליח ציבור
עג"ה	על גבי הכתב	ת"ל	תהלה לאל
עב"פ	על כל פנים	ת"ם	תבורך מנשים
פ'	פלוני	ת"ת	תלמוד תורה
פנר"ו	פלוני נטריה רחמנא	תוב"ב	תבנה ותכונן במהרה
	ופרקיה		בימינו
צ"ל	צריך להיות		